

Կարևորագույն պայմանագրերը Հայաստանում սկզբից մինչև XIV դարը

Առաջաբանի փոխարեն

Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում՝ Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև գտնվող տարածքը հայ ժողովրդի բնօրրանն է. այն աշխարհահայտ է Հայկական լեռնաշխարհի (The Armenian highland, Pateau Armenien, Das Armenische Hochland, Армянское нагорье) անվամբ:¹ Հայկական լեռնաշխարհը զբաղեցնում է հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41° 30' և արևելյան երկայնության (գրիվինչից) 38°-ից մինչև 47° 30' ընկած տարածությունը: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում է գտնվում աստվածաշնչյան Արարատ լեռը: Այս լեռնաշխարհը հայտնի է իր Վանա, Սևանա և Կապուտան (Ուրմիա) լճերով: Հայկական լեռնաշխարհում են ձևավորվում ու դեպի ավելի ցածրադիր վայրեր հոսում աստվածաշնչյան Եփրատ, Տիգրիս, Արաքս, Ճորոխ գետերը, նաև Անդրկովկասի խոշորագույն ջրերակը՝ Կուր գետը:² Հայկական լեռնաշխարհում է պատմության ասպարեզ ելել հայ ժողովուրդը, այստեղ է ծագել ու առաջացել Հայոց պետությունը՝ Հայաստանը: Այստեղ է անցել հայ ժողովրդի ու նրա պետականության ամբողջ պատմությունը: Պետք է հիշել Կիլիկյան հայաստանի մասին Այստեղ է կերտվել Հայոց քաղաքակրթությունը, որն իր արմատներով գնում է հազարամյակների խորքերը, տարեկից դառնալով շումերական, աքքադական, եգիպտական, չինական ու հնդկական հնագույն քաղաքակրթություններին: Դրսևորելով բացառիկ կենսունակություն ու դիմացկունություն, իր բնօրրան Հայկական լեռնաշխարհի թեկուզ մի փոքր հատվածում այսօր էլ կա ու կանգուն է Հայաստան պետությունը: Ներկա աշխատությունն ընդգրկում է միայն այն կարևորագույն միջազգային պայմանագրերը և ժողովները, որոնք ճակատագրական դեր են խաղացել հայ ժողովրդի ու նրա պետության կյանքում՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XIV դարը:

Հայ հնագույն պետությունը Արատտան է, որն ըստ շումերական աղբյուրների, մասնավորապես ինը վիպերգերից բաղկացած դյուցազներգության, գոյություն է ունեցել Ք.ա. 28-27-րդ դարերից ի վեր: Նշված դյուցազնավեպի հինգ վիպերգերում հիշատակվում է Արատտա պետությունը: Ուշագրավ է, որ Արատտան շումերական պետության հետ գտնվել է բազմաբնույթ փոխհարաբերությունների մեջ. Արատտայից այնտեղ Եփրատ գետով տարվել

---

¹Г. Абих, “Геология Армянского нагорья, Западная часть (Записки Кавказского отделения императорского русского географического общества, (ЗКОИРГО))”, т. XXI, перевод Б. З. Коленко, Тбилиси, 1899г., Восточная часть, ЗКОИРГО, т. XXIII, перевод Б. З. Коленко, Тбилиси, 1902г.

² Г. Абих, “Геология Армянского нагорья, Восточная часть”, ЗКОИРГО, т. I, перевод Б. З. Коленко, Тбилиси, 1902г.

են մետաղներ, փայտանյութ, խեցեղեն, շինանյութ, իսկ ներմուծվել՝ հացահատիկ, մրգեր, գործվածքեղեն: Արատտան, լինելով վաղ ստրկատիրական պետություն, կրում էր թեոկրատիական (աստվածապետական) բնույթ. պետության գլուխը գերագույն քուրմն էր, որին կից կար Ավագների խորհուրդ (բաղկացած աշխարհիկ իշխողներից): Գերագույն քուրմը երկրին վերաբերող կարևոր հարցերը լուծում էր Ավագների խորհրդի հետ խորհրդակցելով: Արատտայում եղել է նաև տղամարդկանց խորհուրդ, որոնց հետ գերագույն քուրմը խորհրդակցում էր երկրի կարևոր հարցերի շուրջ: Նշված Ավագների խորհուրդը (ժողովը) և Տղամարդկանց խորհուրդը (ժողովը) ներկայացված էին երկրի իշխող դասակարգերի, խավերի, կաստաների ներկայացուցիչներից:³

Մարդկության հնագույն պատմությանը քաջ հայտնի Հայասա-Ազի պետությունը գոյություն է ունեցել Ք.ա. XV-XIV դարերում և հանդիսանում է հայ ժողովրդի և Հայաստան պետության (երկրի) անվանադիրը (եպոնիմը): Հայասա-Ազիի թագավոր Հուկկաննան (Խուկաննա), որը իշխել է Ք.ա. 1370-1345թթ., պայմանագիր է կնքել Խեթական պետության թագավոր Սուպալիլուիում I-ի (Ք.ա. 1370-1326թթ.) հետ հետևյալ դրույթներով՝

ա. չհարձակվել միմյանց վրա

բ. միմյանց ցույց տալ ռազմական օգնություն երրորդ պետության հետ կռվի մեջ մտնելու դեպքերում

գ. իրար հետ ունեցած հարաբերությունների ընթացքում միմյանց պետական գաղտնիքներին հասու դառնալիս՝ դրանք չհրապարակել

դ. Հայասա-Ազիի տարածքում պահվող խեթական գերիներին ետ վերադարձնել

ե. Խեթական թագավորն իր քրոջը կնության է տալիս Հայասա-Ազիի թագավոր Հուկկաննային այն պայմանով, որ նա կլինի վերջինիս կանանց մեջ առաջինը, այսինքն՝ Հայասա-Ազիի թագուհին:

զ. Հայասա-Ազիի կողմից պայմանագրի խախտումը իրավունք է վերապահում խեթական թագավորին ավերելու Հայասա-Ազի երկիրը:⁴

³ ա. Ա. Մովսիսյան, «Հնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատտա», Երևան, 1992թ., էջ 54-55, 71:

բ. Ա. Մովսիսյան, «Սրբազան լեռնաշխարհ», Երևան, 2004թ.:

գ. Ա. Մովսիսյան, «Հայաստանը Ք.ա. III հազարամյակում», Երևան, 2005թ.:

դ. Крамер С. Н., «История начинается в Шумере», Москва, 1965г., стр. 41-45.

ե. Kramer S. N., «Gilgamesh and Agga - American Journal of Archaeology», LIII.

զ. Հերոդոտոս, «Պատմություն ինը գրքից», թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986թ., գիրք I, մաս 194-195, էջ 79-80:

⁴ ա. J. Friedrich. «Staatsverträge des Hatti- Reiches», T-2.- MVAG, Bd. 34. 1930, Hf. 1, S. 130-136.

բ. Ն. Ադոնց, «Հայաստանի պատմություն», Երևան, 1972թ., էջ 38:

Ք.ա. XIII դարում Խեթական պետության թագավոր Խաթուսիլի III-ի (Ք.ա. 1267-1236թթ.) և Հայկական լեռնաշխարհի առանձին իշխանությունների միջև պայմանագիր է կնքվել Ասորեստանի դեմ համատեղ ուժերով կռվելու վերաբերյալ:⁵ Հին աշխարհի հզորագույն տերություն Ասորեստանը լուրջ սպառնալիք էր հին հայկական պետությունների, առանձին իշխանությունների անկախության համար: Ահա թե ինչու Հայոց Արարատյան (Ուրարտական) պետության հիմնադիր Արամե արքան (Ք.ա. 860-843թթ. ըստ պատմաբան Լեոյի տվյալների)⁶ մեծ աշխատանք կատարեց Հայկական լեռնաշխարհի հայ բազմաթիվ ու կենտրոնախույզ իշխանություններին (թագավորություններին) միավորելու և մեկ միասնական ու կենտրոնաձիգ հզոր պետություն ստեղծելու համար: Ու դա Արամե արքային հաջողվեց: Սալմանասար Գ թագավորի (Ք.ա. 859-825թթ.) թողած արձանագրության համաձայն, Արամե արքայի բերդաքաղաքը Սուգունիան⁷ էր, իսկ մայրաքաղաքը՝ Արգասկուն:⁸ Վանյան (Արարատյան) սեպագիր արձանագրությունների հմուտ հետազոտող Մ. Նիկոլսկին Արամե արքայի մասին գրում է. «... Որքան ջանքեր, որքան մրցություն էր պետք նրան լայնացնելու համար իր պետությունը մինչև Եփրատ և վասալական հպատակության ենթարկելու համար իր հզոր հարևաններին. մենք տեսնում ենք, որ նա պայքարում է Ասորեստանի դեմ ոչ թե իբրև մեկը դաշնակիցներից, այլ իբրև միապետ մի մետ տերության, անձամբ իր անունից, և այստեղ մենք այլևս չենք հանդիպում տասնյակ այնպիսի ազգերի անունների, որոնք իբրև ամբոխ դուրս էին գալիս ասորիների դեմ և ցրվում էին փոշու նման: Սա մի կազմակերպված քաղաքական և զինվորական համակարգ էր, որ կարգապահություն և հնազանդություն էր մտցնում բաժան-բաժան ազգերի զանգվածի մեջ և որն ահավոր էր Ասորեստանի համար:⁹ Արարատյան պետության սկզբնական մայրաքաղաքը Արգասկուն էր,

---

գ. Ռ. Ա. Իշխանյան, «Հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հարցեր», Երևան, 1988թ., էջ 48-49:

դ. Հ. Մ. Ավետիսյան, «Հայկական լեռնաշխարհի և հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ.», Երևան, 2002թ., էջ 14, 49, 51:
ե. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՄՄՀ ԳՄ հրատարակչություն, հ. 1, Երևան, 1984թ., էջ 197-198 (այսուհետ՝ ՀԺՊ):

զ. Տ. Ղ. Սահակյան, «Մեծ Հայաստանի Գուգարք-Գողթերձական տարածաշրջանի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ճակատագիրը ի սկզբանե մինչև 1980-ական թթ.», Երևան, 2004թ., էջ 22:

⁵ ա. Հ. Մ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

բ. Keilschrifttexte aus Bogharköi , Leipzig-Berlin, IV, 14.

⁶ Լեո, «Երկերի ժողովածու», հ. 1, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1966թ., էջ 205:

⁷ ա. Յովսէփ Վ. Սանտալճեան, «Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք», Վիեննա, 1901թ., էջ 140-142:

բ. А. Г. Сукиасян, “Очерк истории государства и права Биайнили-Урарту (880-590гг. до н. э.)”, Ереван, 1975г., стр. 22-23.

⁸ Յովսէփ Վ. Սանտալճեան, «Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք», Վիեննա, 1901թ., էջ 143-145:

⁹ ա. М. Никольский, “Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России” (“Древности восточные”), т. 1, вып. 3, Москва, 1893г., стр. 399.

բ. Արտակ Մովսիսյան, «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան, 2008թ., էջ 35-43:

որը Ն. Ադոնցը տեղադրում էր Արածանիի ափին գտնվող Մանազկերտ քաղաքի տեղում,¹⁰ ընդարձակ դաշտավայրի կենտրոնում, իսկ Ն.Վ. Հարությունյանի կարծիքով այն գտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին, հին հայկական Արծկե բնակավայրի տեղում:¹¹ Արամե արքան, սակայն, շուտով երկրի մայրաքաղաքը Արգասկուից տեղափոխում է Վանա լճի արևելյան ափ՝ այնտեղ հիմնած Տուշպա (Վան) բնակավայր:¹² Արարատյան պետությունը գոյատևեց մոտ 300 տարի, որից 100-150 տարի այն հզոր Ասորեստանի հավասարագոր ախոյանն էր, ասել է, թե հին աշխարհի երկու հզորագույն գերտերություններից մեկն էր: Բնականաբար Արարատյան հզոր պետությունը միջազգային շատ պայմանագրեր էր կնքել հարևան պետությունների հետ: Նման մի պայմանագիր էլ կնքվեց Ք.ա. 654թ. Արարատյան Ռուսա II արքայի և ասորական Աշշուրբանապալա արքայի միջև ոչ ավանդական ձևով. արարատյան պետության դեսպանը շնորհավորեց ասորեստանյան միապետին Էլամ պետությանը հաղթելու կապակցությամբ, որը տվյալ պահին բխում էր Արարատյան պետության շահերից: Իսկ երբ Աշշուրբանապալան երկրորդ անգամ հաղթանակ տարավ նույն ախոյանի նկատմամբ, Ռուսա II-ը ընդունեց նրա հովանավորությունը համատեղ ուժերով սկյութերի դեմ պայքարելու ռազմավարական նպատակով:¹³

Արարատյան արքաները պետության ներքին ու արտաքին հարցերը լուծում էին Ավագների խորհրդի (ժողով) հետ, որն առկա էր միապետին առընթեր: Այս ժողովում ներկայացված էին արքաների մերձավոր բարեկամները, ինչպես նաև պալատականներ, խորհրդականներ, տեղական ներկայացուցիչներ, զորահրամանատարներ, խոշոր հողատերեր, ցեղապետեր:¹⁴ Արարատյան պետությանը քաջ հայտնի էր պատերազմում պարտված կողմի անվերապահ կապիտուլյացիայի ինստիտուտը: Օրինակ՝ Սարդուրի II-ի ոտքերն է ընկնում ինչ-որ մի նվաճված պետության թագավոր Աբիլիանիսին (այսինքն վերջինս ենթարկվում է անվերապահ կապիտուլյացիայի), որին Սարդուրի II-ը վերաբերվում է «գթառատությամբ, նրան իր տեղում է նստեցնում, ներում այն պայմանով, որ նա հարկ կվճարի»:¹⁵

գ. Սարգիս Այվազյան, «Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները», Երևան, 2003թ.: էջ 22-23

¹⁰ Մ. Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 22-23:

բ. Ն. Ադոնց, «Հայաստանի պատմություն» (թարգմանությունն ֆրանսերենից), Երևան, 1972թ., էջ 85:

¹¹ Մ. Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 22-23:

բ. Н. В. Арутюнян, “Биайнили”, Ереван, 1970г., стр. 107-109.

¹² Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 22-23:

¹³ Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 69:

¹⁴ Մ. Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 72-73:

բ. А. Г. Жамкочан, “Армения в период первобытно-общинного строя и рабовладения”, Ереван, 1961г., стр. 72.

գ. И. М. Дьяконов, “Ассиро-вавелонские источники Урарту”, ВДИ N 2, 1951г., стр. 330-339.

դ. Н. В. Арутюнян, “Биайнили”, Ереван, 1970г.

¹⁵ Մ. Ա. Գ. Сукиасян, նշվ. աշխ., էջ 95:

բ. Г. А. Меликишвили, “Урартские клинообразные надписи”, Москва, 1960г. (УКН), стр. 155.

Ք.ա. VI դարի սկզբներին Արարատյան պետությունը անկում ապրեց: Ք.ա. 550թ., հաղթելով Մարաստանի (Մեդիա) թագավոր Աստիագեսին (Աժդահակ), Կյուրոսը հիմք դրեց Իրանի Աքեմենյան կայսրությանը, որն էլ Ք.ա. 538թ. նվաճեց Բաբելոնը: Հին հույն գրող և պատմագիր Քսենոփոն Աթենացին (Ք.ա. 430-355/534թթ.) իր «Կյուրոպեդիա» («Կյուրոսի դաստիարակությունը») երկում նկարագրել է Կյուրոս II Մեծի (ծննդյան թիվն անհայտ, մահացել է Ք.ա. 530թ.) կյանքն ու գործունեությունը. այն առաջին պատմավեպն է համաշխարհային գրականության մեջ: Պատմաբաններ Հ. Մանանդյանը, Ս. Երեմյանը, Ի. Դյակոնովը և ուրիշներ գտնում են, որ այս երկի որոշ հատվածներ պատմագիտական արժեք են ներկայացնում, քանի որ հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներին վերաբերող մասերը հիմնված են պատմական ստույգ տվյալների վրա և արժանահավատ են: «Կյուրոպեդիա»-ի տվյալները Ք.ա. VI դարակեսի Հայաստանի վերաբերյալ, համահունչ են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»-ը: Ըստ վերոգրյալ աղբյուրների, Կյուրոս II Մեծը իրեն է ենթարկել Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած երկրները, ներառյալ Հայաստանը: Ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանի թագավորը ռազմա-քաղաքական դաշնագիր է ունեցել Կյուրոս II Մեծի հետ, որի հիման վրա, գահաժառանգ Տիգրանը (Կյուրոսի որսընկերը) գլխավորել է Կյուրոս II Մեծին օժանդակող հայկական զորքը:¹⁶ Հենց այս Տիգրան թագավորի (Երվանդ Սակավակյացի ավագ որդու) և Կյուրոս II Մեծի միջև Ք.ա. VI դարի կեսերին կնքված միջպետական պայմանագրի մասին է հիշատակված Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» I ԻԲ-ԻԹ գլուխներում (Մ. Խորենացին, սակայն այս Տիգրանի և Տիգրան Բ Մեծի - Ք.ա. 95-55թթ. անձերը շփոթել է): Խորենացին Կյուրոս II Մեծի և Տիգրան թագավորի միջև կնքված պայմանագրին տալիս է հետևյալ որակումները՝

ա. «Մտերմական դաշնակցությունը, որ առաջարկեց Կյուրոսը Տիգրանին»

բ. «... Սիրո կապը պարսիկի և բազմաբյուրավոր հայի միջև»:¹⁷

գ. «Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում մարացի Աժդահակին Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից»:¹⁸

Կյուրոս Մեծի և Տիգրան թագավորի միջև կնքված վերոհիշյալ դաշնագիրն ընկած է հայոց հին դյուցազնավեպերից մեկի՝ «Տիգրան և Աժդահակ»-ի հիմքում, որտեղ Մարաստանի (Մեդիա)

---

¹⁶ ա. Քսենոփոն, «Կյուրոպեդիա», գիրք II, գլ. 4, գիրք III, գլ. 1-3:

բ. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (ՀՍՀ), հ. 12, Երևան 1986թ., էջ 481:

գ. ՀՍՀ, հ. 5, Երևան 1986թ., էջ 494-495:

դ. Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», թարգմ. Ստ. Մալխասյանի գիրք I, գլ. ԻԲ-ԻԹ:

ե. Քսենոփոն, «Անաբասիս» (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970թ., «Մեկնություններ», էջ 211-213:

¹⁷ Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990թ., գիրք I, գլ. ԻԵ, էջ 47:

¹⁸ Նույնը, գիրք I, գլ. ԻԶ, էջ 47:

թագավոր Աժդահակն էլ հանդես է գալիս որպես հայ-աքեմենյան դաշնագրի ռիսերիմ թշնամի:¹⁹

Հայոց Երվանդունիների պետությունը սկզբնավորվելով Ք.ա. 550-ական թվականներին, պատմական ասպարեզում մնաց մինչև Ք.ա. 201 թվականը՝ մոտ 350 տարի: Այս պետության զարգացման I փուլում (Ք.ա. 550-ական թթ.-ից մինչև 331թ.) այն մտնում էր պարսից Աքեմենյան կայսրության կազմի մեջ, վերածվելով նրա երկրորդ պետաքաղաքական կազմավորման (հատկապես իր ռազմական ուժով): Նույն պետության զարգացման երկրորդ փուլում (Ք.ա. 331-201թթ.) այն հզոր էր, անկախ:

Հայոց Արտաշիսյան պետությունը եկավ փոխարինելու Երվանդունիներին: Նոր պետության հիմնադիր Արտաշես I-ը (Ք.ա. 190-160թթ.) միավորեց հին հայկական հողերը, բացի Շոփքից ու Փոքր Հայքից: Արտաշես I-ը հիմնադրեց պատմությանը հայտնի Մեծ Հայք պետությունը: Արտաշես I-ը հայ-վրաց-օսական հարաբերությունների արդյունքում նրանց (վրացիների և օսերի) հետ կնքեց հաշտության ու փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որն իր ձևավորման հանգամանակից ելևէջներով ներկայացված է վրաց աղբյուրում («Քարթլիս-Ցխովրեբա»): Այն մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «... Ապա Հայոց թագավոր Արտաշեսն (Արտուշան) իր ամբողջ զորքով և նրա սպարապետ Սմբատ Բյուրատյանը շարժվեցին դեպի Քարթլի: Իսկ վրացիներն ամրացրին բերդերն ու քաղաքները և բերելով զորք Օսեթից, լցրին բերդերն ու քաղաքները: Եկան հայերն ու նստեցին Սցիսեթում և կռվում էին 5 ամիս և ամենայն օր տեղի ուներ կտրիճների ընդհարում: Ապա վրացիներն ու օսերը, նեղ տեղն ընկնելով՝ խնդրեցին հաշտություն, արյուն ու հատուցում չհինտրելով: Հայոց թագավորն ունկնդիր եղավ նրանց աղերսին, և դրվեց ուխտ ու երդումն. և Հայոց թագավորը, ստրկացնելով վրացիներին և օսերին գնաց:

Անցավ մի քանի տարի և հայերից ավերված Քարթլին վերաշինվեց: Այդ ժամանակ հայերը զբաղված էին, քանի որ պատերազմ սկսեցին պարսիկների և հույների հետ: Ապա վրացիները և օսերը բարեպատեհ ժամանակ գտան և սկսեցին ճնշել հայերին, քանի որ հայոց ամբողջ զորքը և թագավորի երկու որդիները Սմբատի հետ միասին պատերազմում էին ընդդեմ պարսից: Իսկ երբ վրացիներն ու օսերը սաստկացրին պայքարը հայերի հետ, այլև նրանց տառապանքը՝ այն ժամանակ Արտաշես թագավորը զորք ժողովեց նրանցից ովքեր տանն էին մնացել և, տալով իր Չարեհ որդուն, ուղարկեց ընդդեմ վրաց: Իսկ վրացիներն ու օսերը, ժողովվելով՝ դիմեցին Ջավախքի կողմը, հաղթեցին և փախուստի մատնեցին հայոց թագավորի որդի Չարեհին և խորտակեցին նրա ամբողջ զորքը, որին հետամուտ եղան մինչև Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները և բանտարկեցին թագավորազն Չարեհին լճի ափին, որ Ցել է կոչվում և ետ բերին: Իսկ օսերն ուզում էին Չարեհին սպանել իրենց թագավորի արյան փոխարեն, սակայն վրացիները կենդանի թողին, որպեսզի իրենց սահմաններն ետ առնեն, և

---

¹⁹ ա. Նույնը, գիրք I, գլ. ԻԲ-ԻԹ, էջ 43-52:
բ. Լեո, հ. 1, Երևան, 1966թ., էջ 284-288:

կալանավորեցին Դարիալանի բերդում: Հայերը չկարողացան նրան փնտրել, քանի որ զբաղված էին Պարսից պատերազմով:

Ապա երրորդ տարին եկան Սմբատ Բյուրատյանը և թագավորի որդիները, Արտավազդն ու Տիգրանը, հայկական ամբողջ զորքով: Ապա վրաց (Քարթլի) թագավորները հրամայեցին իրենց ամբողջ երկրներին փախչել դեպի բերդերն ու քաղաքները, և լեռնաստանցիները (մթիուլները) ամրացրին բերդերն ու քաղաքները: Իսկ հայերը եկան և կանգ առան Թոռեքում: Հանդես եկան նրանց մեջ դեսպանները և հաշտվեցին: Վրացիները վերադարձրին թագավորի որդուն, որը կալանավորված էր, և օգնություն խոստացան այսպես ասելով. «Եթե երևան գա որևէ թշնամի և պատերազմի ձեզ հետ, մենք երկոքյան թագավորներս անձամբ և մեր զորքով ձեզ հետ կլինենք և կօգնենք ձեզ: Եվ վրացական այս քաղաքում կկտրենք դրամ Արտաշես թագավորի պատկերով»: Եվ այսուհետև համերաշխ էին հյայերը, վրացիները և օսերը, և երեք ժողովուրդները էլ միասին կռվում էին ընդհանուր թշնամու դեմ...»: ²⁰

Պատմական այս իրադարձությանը հպանցիկ կերպով անդրադարձել է Մ. Խորենացին, գրելով. «... Ջարեհը գոռոզ մարդ էր, երեների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ երկչոտ և դանդաղկոտ: Այս բանը փորձով գիտնալով մի ոմն Քարձամ, վրաց թագավոր, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Ջարեհին բռնելով բանտարկում Կովկասում: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը (Տիգրան), նրա հետ պատերազմելով՝ իրենց եղբորը հետ են դարձնում, մեծ տիղմից հանելով»: ²¹

Նշված պայմանագիրն ըստ էության կնքվել է մի կողմից Մեծ Հայքի և մյուս կողմից՝ Քարթլիի և Օսեթի միջև, որի ներառած դրույթները հետևյալն են՝

ա. Իր բնույթով այն հաշտության և ռազմական փոխօգնության պայմանագիր էր:

բ. Քարթլին և Օսեթը հնազանդություն են հայտնում Մեծ Հայքին:

գ. Քարթլին և Օսեթը համատեղ 10.000 սպառազեն զորք են պարտավոր տրամադրել Մեծ Հայքին, եթե վերջինս պատերազմի մեջ մտնի որևէ այլ պետության հետ:

դ. Քարթլիում պարտավորվում են դրամ կտրել Մեծ Հայքի արքա Արտաշես I-ի պատկերով:

ե. Վրաց-օսական կողմը ազատ է արձակում Արտաշես I արքայի որդուն՝ Ջարեհին, որը Մեծ Հայքի հյուսիսային զորահրամանատարի կարգավիճակում գերեվարված էր ու պահվում էր Քարթլիում:

---

²⁰ ա. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա, Երևան 1934թ., էջ 158-160:

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977թ., էջ 135-136:

²¹ Մ. Խորենացի, «Հայոց Պատմություն», գիրք II, գլ. ԾԳ, էջ 119:

գ. Այս պայմանագրի ուժով Մեծ Հայքը, Քարթլին և Օսեթը կազմում են մեկ միասնական ռազմական ճակատ ընդդեմ իրենց արտաքին թշնամիների:

Հայ-վրաց-օսական այս պայմանագրի մասին տվյալները պահպանվել են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ում (V դար) և վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Ռուփսեցու (Լեոնտի Մրովելի) «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմություն»-ում (XI դար):

Հայոց Արտաշիսյան պետության զարգացման գագաթնակետը Տիգրան Բ Մեծի գահակալության ժամանակաշրջանն էր (Ք.ա. 95-55թթ., շուրջ 40 տարի): Գահ բարձրանալուց մեկ տարի հետո Ք.ա. 94թ. Տիգրան Մեծը փոխադարձ ռազմաքաղաքական օգնության և ազդեցությունների բաժանման պայմանագիր կնքեց Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI-ի (Եվպատոր) հետ, որը իր բովանդակությամբ և ձգտումներով նաև հակահռոմեական ու հակապարթևական էր. այն համաշխարհային նվաճումների ճանապարհին Հռոմի և Պարթևստանի համար սառը ցնցուղ էր: Մեծ Հայքը և Պոնտոսը նշված պայմանագրով Հռոմին ետ էին մղում դեպի արևմուտք, իսկ Պարթևստանին՝ դեպի արևելք: Ահա թե ինչու արևմտյան աղբյուրները տազնապնեքով են անդրադարձել հայ-պոնտական նշված պայմանագրին: Հենց այդ պայմանագիրն էլ դարձավ Մեծ Հայքի՝ որպես աշխարհակալ մեծ պետության քաղաքական ծավալման քաղաքական խթանը: Հայ-պոնտական այս պայմանագրի մասին Յուստինոսը տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր Տիգրանը, որը պատանդ էր տրվել վաղուց պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը: Սրան շատ էր ուզում Միհրդատը դաշնակից անել ընդդեմ հռոմեացիների, որոնց հետ նա վաղուց հետե մտադիր էր պատերազմ սկսել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմեացիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա դրդում էր նրան Գորդիոսի միջոցով, որ հարձակվի Արիոբարզանի (Կապադովկիայի թագավորի- Տ. Ս.) վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չէրևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ՝ նա ամուսնացնում է նրա հետ իր աղջկան՝ Կլեոպատրային: Տիգրանի հենց առաջին հարձակման ժամանակ Արիոբարզանը վերցնում է իր գույքը և փախչում Հռոմ: Եվ այսպիսով Տիգրանի օգնությամբ Կապադովկիայում սկիզբ է դրվում նորից Միհրդատի իշխանության: Նույն այս ժամանակ մեռնում է Նիկոմեդեսը և նրա որդուն, որի անունը նույնպես Նիկոմեդես էր, դուրս է վտարում թագավորությունից Միհրդատը: Երբ սա Հռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ծերակույտը (սենատ) որոշում է, որ երկուսն էլ պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում: Այս գործի համար ուղարկվում են որպես լեգատներ Մ. Ակվիլիոսը և Մանիլոս Մալթինոսը: Երբ այս բանն իմացվում է՝ Միհրդատը դաշն է կնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսի հռոմեացիների դեմ: Նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքներն ու հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տեղափոխել՝ Տիգրանին»:²²

²² ա. Justini, “Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi”, XXXVIII, 3, 1-5.

բ. Ն. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, էջ 432:

գ. Ա. Մովսիսյան, «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան, 2008թ., էջ 44-47:

Պլուտարքոսն էլ որոշ տեղեկություններ է տալիս Ք.ա. 94թ. հայ-պոնտական դաշնագրի մասին. «... Իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից արքան, որն իր գործով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է Միդիայում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Մելևկյան տոհմի թագավորին մահվան մատնել ու գերության տարել նրա կանանց ու դուստրերին: Եվ նման մարդը Միհրդատի բարեկամն է, նրա փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությանը, ապա նա Միհրդատին չի թողնի փորձության մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին դուրս քշել իր տիրույթներից, հանդիպենք Տիգրանին և փորձանքի գանք»:²³ Պլուտարքոսը գրում է. «... Սակայն Միհրդատը դեռ չորս օր առաջ կարողացել էր փախչել Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ. ուստի Լուկուլլոսը ետ վերադարձավ... Այնուհետև նա Ապպիոսին Տիգրանի մոտ ուղարկեց՝ Միհրդատին հանձնելու պահանջով...»:²⁴ Պլուտարքոսը մեկ այլ տեղում շարունակում է. «... Սակայն Ապպիոսը... սկզբից նեթ ուղղակի հայտարարեց, որ եկել է կա՛մ Միհրդատին ստանալու, որը հարկավոր էր Լուկուլլոսի հաղթահանդեսի համար, կա՛մ Տիգրանին պատերազմ հայտարարելու... Նա (Տիգրանը - Տ. Ս.) Ապպիոսին պատասխանեց, թե ինքը չի հանձնի Միհրդատին, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, ապա ինքը կպաշտպանվի...»:²⁵ Պլուտարքոսը մեկ այլ տեղում էլ հիշատակում է. «... Մինչ այս պահը Տիգրանը ոչ մի անգամ չկամեցավ տեսակցել և խոսել Միհրդատի՝ իր ազգականի հետ, որը զրկվել էր այդքան մեծ թագավորությունից... Սակայն այժմ կանչեց նրան իր մոտ արքունիք, ցուցաբերելով հարգանքի և սիրո նշաններ: Արքաները գաղտնի խորհրդակցեցին իրար հետ...»:²⁶

Գերմանացի խոշորագույն պատմաբան, իմաստասեր և իրավագետ Թեոդոր Մոմզենը (1817-1903թթ.) իր «Հռոմի պատմություն» հայտնի աշխատությունում Ք.ա. 94թ. հայ-պոնտական պայմանագրի մասին գրում է. «... Միհրդատը դրանից հետո տիրեց Փոքր Հայքին, իսկ Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրանի հետ սերտ դաշինք կնքեց. թագավորները պայմանավորվեցին, որ Տիգրանն իրեն կենթարկի Միդիան և Արևելքի երկրները, Ասիա մայրցամաքի խորքերը, իսկ Միհրդատը՝ Փոքր Ասիան...»:²⁷ Մոմզենը գրում է. «... Հայ Տիգրանը Միհրդատի հետ ընդդեմ Հռոմի բացահայտ պատերազմում չէր մասնակցում և նա նվաճում ու իրար հետևից իրեն էր հպատակեցնում հարևան փոքր պետությունները: Նա քիչ-քիչ իր ոտնձգությունները տարածեց Կապադովկիայի և Միդիայի առանձին մարզերի վրա, որոնք ուղակիորեն ենթարկվում էին Հռոմին: Սենատը, ձգտելով խուսափել նոր պայքարից, ցույց էր տալիս թե

²³ Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ», Երևան, 2001թ., թարգմ. Ս. Գրքաշարյանի («Լուկուլլոս» -14), էջ 44:

²⁴ Նույնը, 19, էջ 51:

²⁵ Նույնը, 21, էջ 56:

²⁶ Նույնը, 22, էջ 56-57:

²⁷ Թ. Մոմզեն, «История Рима», Санкт-Петербург, 1993 г., стр. 160.

Բ. Արմեն Խաչիկյան, «Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры», Ереван, 1999 г., стр. 42-43.

ոչինչ չի նկատում... Մինչ Միջերկրական ծովի ափերը՝ հռոմեական հզորության այդ իսկական պատվարները, այժմ իրենց իշխանությունն էին տարածում ասիական թագավորները, և Հռոմը այդ հանդուրժում էր հանգիստ: Ակնհայտ էր, որ հռոմեացիների համաշխարհային անբաժան տիրապետության համար եկել էր վերջի սկիզբը: Տիգրանը ունենալով մի շարք մարզերի նվաճման հնարավորություն և անել ամեն ինչ, որն իրեն էր հարմար, նույնպես պատերազմ չէր փնտրում, բայց բախումն անխուսափելի էր, որովհետև ո՛չ մեկ և ո՛չ էլ մյուս կողմից չկար ո՛չ բարյացակամություն, ո՛չ էլ փոխվստահություն»:²⁸ Մոմզենը նշում է, որ Ք.ա. 60-ական թթ. արդեն հայ-պոնտական հիշյալ դաշինքը ձևական բնույթ էր կրում. «Ասիայում այդ ժամանակ Միհրդատի ու Տիգրանի միջև սկսվեցի լուրջ տարակարծություններ, որովհետև նրանց միջև եղած դաշինքը գոյություն ուներ միայն անվամբ»:²⁹

Ք.ա. 94թ. հայ-պոնտական պայմանագրի մասին պատմաբան Լեոն գրում է. «Տիգրանը միացավ Միհրդատի հետ, որից քիչ մեծ էր հասակով: Երկու հարևանների մեջ կնքվեց մի գաղտնի պաշտպանողական և հարձակողական դաշնադրություն, որի նպատակը նախ և առաջ ազդեցությունների և շահերի բաժանումն էր: Տիգրանին ցույց էր տրվում նվաճումների համար արևելքի և հարավի ուղղությունները, ասել է՝ Պարսկաստանը, իսկ Միհրդատին՝ հյուսիսի և արևմուտքի ուղղությունները՝ այսինքն հռոմեական պետության հողերը: Միասին կատարած պատերազմական գործողությունների դեպքում՝ ավարը, գանձերը և բոլոր շարժական գույքերն ստանում էր Տիգրանը, իսկ անշարժը՝ այսինքն հողերը՝ Միհրդատը: Այս քաղաքական դաշնադրությունն ամրապնդվեց ընտանեկան մի կապակցությամբ՝ Տիգրանն ամուսնացավ Միհրդատի աղջիկ Կլեոպատրայի հետ, որը իրենից երեք անգամ փոքր էր տարիքով և աչքի էր ընկնում իր խելքով»:³⁰

Ըստ պատմաբան Ն. Մանանդյանի, Ք.ա. 94թ. հայ-պոնտական դաշինքը Մեծ Հայքին վերաբերող մասով չի ունեցել հակահռոմեական բովանդակություն, այն կրել է սոսկ հակակապաղովկիական բնույթ:³¹ Բայց քանի որ Կապաղովկիան և Միջերկրական ծովի առափնյա երկրները Հռոմի հպատակ տարածքներն էին, ուստի, մեր կարծիքով, այն չէր կարող չունենալ հակահռոմեական ուղղվածություն:

Հիմնվելով պատմագրական վերոգրյալ աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների վրա, կարող ենք կատարել հետևյալ եզրակացությունները՝

ա. Ք.ա. 94թ. հայ-պոնտական պայմանագիրը ուներ ռազմաքաղաքական փոխօգնության բովանդակություն:

---

²⁸ Նույնը, էջ 190-191:

²⁹ ա. Նույնը, էջ 198:

բ. “История древнего Рима”, Москва, 1971г., стр. 219-223.

³⁰ Լեո, «Երկերի ժողովածու», հ. 1, Երևան 1966թ., էջ 300:

³¹ Ն. Մանանդյան, «Երկեր», հ. Ա, էջ 430-436:

բ. Մեծ Հայքը և Պոնտոսը համատեղ ուժերով էին գրավելու Կապադովկիան, որի տարածքն անցնելու էր Պոնտոսին, իսկ մարդկային ու շարժական գույքային ռեսուրսները՝ Մեծ Հայքին:

գ. Մեծ Հայքին իրավունք էր վերապահվում նվաճել Սիրիան, Միջագետքը, Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին գտնվող երկրները, արևելյան Անդրկովկասը:

դ. Պոնտոսին իրավունք էր վերապահվում նվաճել Փոքր Ասիան՝ Հռոմին հպատակ երկրները:

ե. Ի ամրապնդումն դաշինքի, Միհրդատ VI Եվպատորի դուստր Կլեոպատրան կնության էր տրվում Տիգրան Բ Մեծին, ով դառնալու էր Մեծ Հայքի թագուհին:

Հայ-պոնտական պայմանագիրը Տիգրան Բ Մեծին հնարավորություն տվեց մոտ 20-25 տարվա ընթացքում նվաճել և Մեծ Հայք պետությանը միացնել Միջագետքի, Սիրիայի, Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին գտնվող, ինչպես նաև Անդրկովկասի հետևյալ պետությունները՝

1. Ատրպատականը՝ Փրասպպա մայրաքաղաքով:
2. Ադիաբենեն՝ Արբելա մայրաքաղաքով: Այս պետության տարածքում էր գտնվում Ատրեստանի հռչակավոր մայրաքաղաք Նինվեն:
3. Միգդոնիան՝ Մծբին մայրաքաղաքով:
4. Հադրենեն՝ Հադրա մայրաքաղաքով:
5. Օսրոյենեն՝ Եդեսիա մայրաքաղաքով:
6. Կոմագենեն՝ Մամուսատ մայրաքաղաքով և Մելիտինեն՝ միջագգային առևտրի քառուղու վրա գտնվող քաղաքով:
7. Դաշտային Կիլիկիան՝ Տարսոն մայրաքաղաքով:
8. Ասորիքը՝ Անտիոք մայրաքաղաքով: Անտիոքը Սելևկյան կայսրության մայրաքաղաքն էր, որը Տիգրան II Մեծը դարձրեց հայկական կայսրության հարավային մայրաքաղաք (բուն մայրաքաղաքը Արտաշատն էր): Ասորիքի մեջ էր գտնվում նաև Դամասկոս քաղաքը:
9. Փյունիկիան՝ Բենիթոս (ներկայիս՝ Բեյրութ), Սիդոն, Տյուրոս, և Պտոլեմայիս (Աքքո) քաղաքներով:
10. Ադվանքը՝ Կապադակ մայրաքաղաքով:
11. Քարթլին (ներկայիս Արևելյան Վրաստան)՝ Սցխեթա մայրաքաղաքով:³²

---

³² Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

Դառնալով մեծ պետություն, ունենալով ավելի քան 300.000-ոց բանակ,³³ լինելով հելլենիզմի խոշոր կենտրոն, Մեծ Հայքի բուն մայրաքաղաք Արտաշատն արդեն դժվարանում էր կառավարել-վերահսկել կայսրությունը: Տիգրան II Մեծը երկրի հարավային մայրաքաղաք դարձրեց 500.000 բնակչություն ունեցող Անտիոքը, որը եղել էր Մելիկյան պետության մայրաքաղաքը: Բայց դա էլ բավարար չէր ստեղծված կայսրությունը կառավարելու համար: Եվ Տիգրան II-ը Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում (Միջագետքի հարևանությամբ) ու կայսրության ճիշտ կենտրոնում, Ք.ա. 80-ական թվականներին կառուցեց հայկական կայսրության մեծ ու կենտրոնական մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը, որի մասին հույն պատմիչ Ստրաբոնը գրում է. «Հասնելով իր հզորության գագաթնակետին, Տիգրանը հիմնադրեց քաղաքը..., որտեղ հավաքեց իր իսկ կողմից ասպատակած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը և այն անվանեց Տիգրանակերտ»:³⁴ Իսկ Պլուտարքոսը գրում է. «Տիգրանակերտում կային առատ գանձեր և աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայաբերումներ, քանզի ամեն մի հասարակ մարդ և իշխանավոր, արքայի հանդեպ ունեցած հարգանքի պատճառով, իրար հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման ու բարեկարգման համար»:³⁵

Սակայն Ք.ա. 70-ական թթ.-ին հզորացած Հռոմը, հաղթելով Միհրդատ VI Եվպատորին, վերջ դրեց Պոնտոս պետության գոյությանը: Հռոմեական զորավարներ Լուկուլլոսը և Պոմպեոսը, մեկը մեկի հետևից, Հռոմի ողջ հզորությունն ուղղեցին Հայկական կայսրության դեմ: Նրանց հաջողվեց Տիգրան II կայսեր դեմ հանել նաև պարթևներին և, որն ամենաեղկելին է, Տիգրան II կայսեր որդուն՝ Տիգրան Կրտսերին: Երկար ու անհեղ առճակատումներից հետո Տիգրան Մեծը համոզվեց, որ վերոհիշյալ պայմաններում հայկական կայսրությունը պահել-պահպանելն այլևս անհնար է և անհրաժեշտ է պահպանել այդ կայսրության կորիզը՝ Մեծ Հայքը: Դրսևորելով պատմական բացառիկ հեռատեսություն և ռազմավարական հմտություն, Տիգրան II կայսրը (արքայից-արքան) Ք.ա. 66թ. Արտաշատում Հռոմի հետ կնքեց հաշտության պայմանագիր, որի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները (իրենց կանխակալությամբ հանդերձ) տալիս են հետևյալ տեղեկությունները: Այսպես, Դիոն Կասսիոսը գրում է. «Եվ Տիգրանը իմանալով այս մասին և տազնապելով, իսկույն նրա մոտ հաշտության բանագնացներ ուղարկեց և նրան հանձնեց Միհրդատի դեսպաններին: Եվ քանի որ իր որդու հակառակվելու պատճառով չէր կարող մեղմ պայմանների հասնել, և երբ արդեն Պոմպեոսն էլ Արաքսն անցնելով մոտեցել էր Արտաշատին, այնժամ Տիգրանը թե՛ քաղաքը հանձնեց նրան և թե՛ ինքը՝ հոժարակամ եկավ նրա զորակայանը: Նա զգեստավորվել էր այնպես, որ դրսևորվեր և՛ իր նախկին շքեղությունը, և՛ այժմյան խոնարհ վիճակը, որպեսզի նրան արժանի երևա թե հարգանքի և թե կարեկցանքի: Քանզի նա իր վրայից հանել էր

³³ Հովսեպոս Փլավիոս, «Հրեական Հնախոսություն», գիրք XIII, 419: («Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 9, «Հին հունական աղբյուրներ», Ա, թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976թ., էջ 67:

³⁴ Strabo, XI, 14-15.

³⁵ Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ», («Լուկուլլոս»), 26, էջ 63:

սպիտակաշերտ պատմուճանը և համակ ծիրանի վերարկուն, բայց գլխին կրում էր խույր և ապարոշը: Արդ՝ Պոմպեոսը իր մասնակցիներից մեկին ուղարկելով նրան ընդառաջ, ձիուց վար իջեցնել տվեց, որովհետև նա, իրենց սովորության համաձայն, հեծյալ վիճակում էր մտել ամբողջությամբ: Բայց երբ Պոմպեոսը տեսավ նրան, որ հետիոտն ներս մտավ և դեն նետելով գլխի ապարոշը գետին ընկավ և ուզում էր իրեն երկրպագել, գթաց և տեղից վեր կենալով բարձրացրեց նրան և ապարոշը լապելով նրա գլխին, նստեցրեց նրան իր կողքի բազմոցին և մխիթարելով ասաց նաև, թե նա ոչ միայն չի կորցրել հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել հռոմեացիների բարեկամությունը: Այս խոսքերով նա քաջալերեց նրան և ընթրիքի հրավիրեց: Իսկ որդին, որը նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին վեր չկացավ և ոչ իսկ որևէ մի այլ ձևով նրան պատվեց. նույնիսկ ճաշի հրավիրված լինելով հանդերձ, չգնաց: Այս պատճառով էլ նա մեծապես աստելի դարձավ Պոմպեոսին: Այսպիսով, հաջորդ օրը Պոմպեոսը լսելով նրանց, ավագին վերադարձրեց նրա ամբողջ հայրենի իշխանությունը, բայց նրա կողմից նվաճված երկրները՝ որոնց մեջ նաև Կապադովկիայի և Ասորիքի մասերը, ինչպես նաև Փյունիկիան և ոչ փոքր երկիր Փոփքը, վերցրեց նրանից, ինչպես նաև գանձեր պահանջեց նրանից. իսկ կրտսեր Տիգրանին պարգևեց միայն Փոփքը: Եվ քանի որ պատահամբ Փոփքում էին գտնվում գանձատները, ուստի և երիտասարդը սրանց պատճառով վիճեց և հաջողություն չունեցավ - քանի որ Պոմպեոսը ոչ մի այլ տեղից չէր կարող ստանալ պայմանավորված գումարը դժգոհեց և մտադրվեց փախչել: Սակայն, Պոմպեոսը տեղեկանալով այս մասին, նրան հսկողության տակ վերցրեց առանց կալանքի, և սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահապանների մոտ, հրամայեց նրանց, որ այդ բոլորը հանձնեն նրա հորը: Եվ որովհետև նրանք չհնազանդվեցին, ասելով, թե երիտասարդ Տիգրանը, որին այժմ պատկանում է այդ երկիրը, պետք է այդ բանը հրամայի իրենց, ապա Պոմպեոսը նրան ուղարկեց դեպի բերդերը: Եվ սա, բերդերը փակ գտնելով, մոտիկ գնաց և դժկամությամբ հրամայեց բաց անել դրանք: Եվ երբ նրանք այլևս չէին հնազանդվում, առարկելով, որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ հարկադրված, Պոմպեոսը զայրացավ և շղթայեց երիտասարդ Տիգրանին:

Եվ այսպիսով, ծերունի արքան ստացավ գանձարանները, իսկ Պոմպեոսը զորքը երեք մասի բաժանելով, ձմեռեց Անահտական երկրում և Կյուռնոս գետի մոտ ու Տիգրանից էլ մեծ քանակությամբ այլ բաներ և ստացավ, ինչպես նաև պայմանավորվածից ավելի շատ գանձեր: Եվ առավելապես այդ իսկ պատճառով քիչ ժամանակ անց նա Տիգրան ավագին գրանցեց հռոմեական ժողովրդի բարեկամների ու դաշնակիցների ցուցակի մեջ և նրա որդուն հսկողության տակ բերեց Հռոմ»:³⁶

Նույն իրադարձությունների մասին Պլուտարքոսը գրում է. «Այդ ընթացքում Պոմպեոսը ներխուժեց Հայաստան, որտեղ նրան հրավիրել էր Տիգրան Կրտսերը: Վերջինս արդեն ապստամբել էր իր հոր դեմ և Պոմպեոսին դիմավորեց Արաքս գետի մոտ: Այս գետը սկսվում է Ճիշտ նույն տեղից, ինչ և Եփրատը, բայց թեքվելով դեպի արևելք, թափվում է Կասպից ծով: Պոմպեոսն ու երիտասարդ Տիգրանը առաջ էին գնում, գրավելով իրենց ճանապարհին

³⁶ Դիոն Կասսիոս, «Հին հունական աղբյուրներ», Ա, գիրք XXXVI, 52-1-4, 53-1-6, էջ 140-142:

գտնված քաղաքները: Սակայն Տիգրան թագավորը, որը նորերս պարտվել էր Լուկուլլոսից, տեղեկանալով, որ Պոմպեոսը մեղմ ու բարի բնավորություն ունի, հռոմեական պահագորային ջոկատը ներս թողեց իր պալատը, իսկ ինքը, ընկերների և ազգականների ուղեկցությամբ, մեկնեց Պոմպեոսի մոտ, նրան հանձնվելու համար: Երբ նա ձի հեծած հասավ ճամբար, Պոմպեոսի երկու լիկտոր մոտենալով նրան, կարգադրեցին իջնել ձիուց և գնալ հետիոտն, քանի որ երբեք չեն տեսել, որ որևէ մեկը հեծյալ մտնի հռոմեական ճամբար: Տիգրանը ենթարկվեց, և անգամ հանելով իր սուրը, այն հանձնեց նրանց: Ի վերջո, երբ արքան ներկայացավ Պոմպեոսին, հանեց իր խույրը, այն գորավարի ոտքերի առաջ դնելու մտադրությամբ, և ինչը առավել ամոթալի էր, ուզեց նրա առաջ ծնրադրել: Պոմպեոսը, սակայն, կանխեց նրան, բռնեց արքայի աջը և նրան քաշեց դեպի իրեն: Հետո նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն՝ մյուս կողքին: Նա արքային հայտարարեց, որ նրա նախկին բոլոր դժբախտությունների համար մեղավոր է Լուկուլլոսը, որը նրանից վերցրել է Ասորիքը, Փյունիկիան, Գալատիան, և Սովետները: Իսկ այն հողերը, որոնք դեռ մնացել են իրեն, թող ինքը տիրի, հռոմեացիներին հասցրած վիրավորանքի համար նրանց վճարելով յոթ հազար տաղանդ, իսկ Սովետներում կթագավորի նրա որդին: Տիգրանն այս պայմանները սիրով ընդունեց, և այնժամ հռոմեացիները նրան արքայավայել ողջունեցին, իսկ Տիգրանը, արտակարգ ուրախացած, խոստացավ յուրաքանչյուր զինվորին տալ կես մինա արծաթ, կենսոտրիոնին՝ տասը մինա, տրիբունին՝ մեկ տաղանդ: Որդին, ընդհակառակը, խիստ դժգոհեց և, երբ նրան հրավիրեցին հյուրասիրության, հայտարարեց, թե ինքը Պոմպեոսի կողմից նման պատիվների կարիքը չունի, քանի որ կարող է իր համար այլ հռոմայեցու ճարել: Այնժամ Պոմպեոսը հրամայեց շղթայել նրան և պահել բանտում, հաղթահանդեսի համար»:³⁷

Հայ-հռոմեական այս պայմանագրի մասին Ապպիանոսը գրում է. «Սակայն բարբարոսների մոտ մեծապես համբավված էին Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը: Հույս դնելով նրա այս համբավի վրա՝ նրա մոտ գնաց առանց նախապես լրատու ուղարկելու, Տիգրան հայրը: Եվ սա, ամեն բանով իրեն տրամադրելով Պոմպեոսի արդարամտությանը՝ ուզում էր մեղադրել որդուն Պոմպեոսի առջև: Երբ Պոմպեոսը նրան պատվելու համար, իր զինվորական տրիբուններին և հեծելապետներին հրամայեց գնալ նրան դիմավորելու՝ Տիգրանի շուրջը գտնվողները ճանապարհին վախեցան, որովհետև մոտն էին գնում առանց լրատարի միջոցով ազդարարելու և ետ փախան: Իսկ Տիգրանը գնաց և, համարելով Պոմպեոսին իրենից ավելի հզոր, ըստ բարբարոսական սովորության, ողջունեց նրան խոնարհվելով: Ոմանք ասում են, որ Տիգրանին, որին նախապես հրավիրած է եղել Պոմպեոսը՝ առաջնորդել էին նրա մոտ թիկնապահները»:³⁸ Ապպիանոսը այնուհետև ավելացնում է. «Գալով Պոմպեոսի մոտ նա (Տիգրան թագավորը) ներողություն խնդրեց պատահած դեպքերի համար և տվեց իրեն՝ Պոմպեոսին 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր

³⁷ Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ» («Պոմպեոս»), 3, թարգմ. Ս. Գրքաշարյանի, Երևան, 2001թ., էջ 264-266:

³⁸ ա. Ապպիանոս, «Միհրդատ», թարգմ. Հ. Մանանդյանի, գլ. 104: բ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 580:

զինվորին 50 դրաքմե, վաշտապետերից ամեն մեկին 1000 դրաքմե, և զինվորական սրիբուններին՝ 10000-ական դրաքմե: Եվ Պոմպեոսը պատահած դեպքերը ներեց նրան, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին թագավոր լինի Ծովփքի և Կորդուքի, որոնք այժմ կազմում էին փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը լինի թագավոր մյուս Հայաստանի ու որդին լինի նրա հաջորդը: Իսկ այն երկրները, որ նա նվաճել էր՝ հրամայեց թողնել: Եվ Տիգրանը ձեռք քաշեց Ասորիքից - Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը. նրան էր պատկանում թե այդ երկիրը և թե Կիլիկիայի մի մասը, որոնց միջից նա դուրս էր վտարել Անտիոքոսին, որի մականունն էր Բարեպաշտ»:³⁹

Ստրաբոնը նույնպես որոշ տեղեկություններ է տալիս հիշյալ պայմանագրի մասին գրելով. «Իսկ երկրի (Հայաստանի) հարստության ու հզորության կարևոր մի նշանն այն էր, որ Տիգրանը, Արտավազդի հայրը, երբ նրա վրա 6000 արծաթ տաղանդ դրված էր իբրև տուգանք՝ իսկույն այդ գումարը բաշխեց հռոմեական զորքերին,- յուրաքանչյուր զինվորին՝ հիսուն դրաքմե, ամեն մեկ հարյուրապետին հազար դրաքմե և հեծելապետերին ու զինվորական սրիբուններին՝ մեկական տաղանդ»:⁴⁰

Այս դրամատիկ իրադարձությունների մասին Մոմզենը գրում է. «Այդ ժամանակ Ասիայում Միհրդատի ու Տիգրանի միջև լուրջ թյուրիմացություններ առաջացան, այնպես, որ նրանց միջև դաշինքը գոյություն ուներ սոսկ անվամբ: Պոմպեոսը նախ և առաջ գնաց Միհրդատի վրա: Պոնտական թագավորը չկարողացավ դիմանալ Պոմպեոսի ունեցած 30 կամ 40 հազարանոց զորքին և խուսափեց մարտից: Նրան դա մի որոշ ժամանակ հաջողվեց, բայց Պոմպեյը վերջապես հասավ Միհրդատին, հմտորեն շրջանցեց նրա զորքը և գիշերային հարձակմամբ այն ամբողջությամբ ոչնչացրեց, թագավորն ինքը հազիվ փրկվեց: Նա փորձեց օգնություն փնտրել Տիգրանի մոտ, բայց Տիգրանը վաղուց էր արդեն կասկածում, որ Միհրդատը համարվում է իր դեմ եղած տարբեր դավադրությունների ոգեշնչողն ու դեկավարը, ընդամին նա ահաբեկված էր իր որդիներից մեկի ապստամբությունից, այնպես որ նա ոչ միայն չօգնեց իր աներոջը, այլև խոշոր պարզև խոստացավ նրան բռնողին, իսկ ինքը ներկայացավ Պոմպեյին, ընկավ նրա ոտները և նրանից ընդունեց հաշտություն նսեմացուցիչ պայմաններով»:⁴¹

Հայ-հռոմեական նշված պայմանագրի վերաբերյալ պատմաբան Լեոն գրում է. «Մնում էր ծերունի Տիգրանը իր դավաճան որդու դիմաց: Տեսնելով, որ Պոմպեոսն ուզում է գնալ հալածելու Միհրդատին, Տիգրան Կրտսերը համոզեց նրան հետաձգել այդ բանը և նախ Հայաստանի գործը վերջացնել: Պոմպեոսը շարժվեց դեպի Հայաստան Բարձր Հայքի վրայով և նրան առաջնորդում էր երիտասարդ դավաճանը, որը և տարավ թշնամու բանակը ուղղակի

³⁹ ա. Ապպիանոս, «Միհրդատ», գլ. 104-105:

բ. Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 582:

⁴⁰ ա. Strabo, XI, 14, 10 (530):

բ. Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 582:

⁴¹ Т. Момзен, նշվ. աշխ., էջ 198-199 (տեքստի թարգմանությունը ռուսերենից հայերեն մերն է):

Արտաշատի վրա: Սակայն ծերունի թագավորը չթողեց, որ իր վատ որդին տիրանա որևէ հաջողության: Նա անմիջապես բանակցություններ սկսեց Պոմպեոսի հետ, որ բանակ էր դրել մայրաքաղաքից ոչ հեռու: Տիգրան կրտսերը շատ էր աշխատում, որ այդ բանակցությունները արդյունք չունենան, բայց այստեղ էլ հաղթողը հայրն էր դարձյալ: Պոմպեոսը ընդունեց թագավորի պայմանը, այն է՝ չգրավել մայրաքաղաքը, բայց թույլ տալ, որ զինվորները մտնեն այնտեղ իրենց կարիքների համար: Պոնտոսի թագավորությունն արդեն վերացել էր դառնալով հռոմեական մի նահանգ, և հայոց թագավորն ամեն կերպ աշխատում էր, որ Հայաստանն ազատե այդպիսի մի դրությունից: Բանակցություններով շատ բան շտկելուց հետո, Տիգրանն անձամբ գնաց Պոմպեոսի բանակը, ուր գտավ այն զորավարին հատուկ քաղցր ու բարյացակամ վերաբերմունք: Արքայական ծիրանի չուներ նա իր վրա, բայց կրում էր իր խույրը: Բանակի մոտ նրան իջեցրին ձիուց, առան նրա սուրը, ասելով, թե այդպես է կարգը: Պատմում են, որ նա մտնելով Պոմպեոսի վրանը, արևելյան եղանակով գլուխ տվեց նրան և իր խույրն էլ դրեց նրա ոտների մոտ: Պոմպեոսը քաղցրությամբ վարվեց ծերունի թագավորի հետ, պատիվներ արավ և նստեցրեց իր աջ կողմին, իսկ ձախ կողմին նստած էր նրա դավաճան որդին: Ապա սկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Հայաստանը ստանում էր իր նախկին սահմանները և զրկվում էր նրանից դուրս եղած նվաճումներից: Տիգրանը պիտի վճարեր վեց հազար տաղանդ (36 մլն. ֆրանկ) պատերազմական տուգանք: Ամենագլխավորը և ամենածանր պայմանը, սակայն, այն էր, որ Հայաստանը իրապես զրկվում էր անկախ պետության դիրքից: Այնուհետև հայ թագավորները կարող էին գահ բարձրանալ Հռոմի հավանությամբ միայն: Պոմպեոսը հաշտեցրեց Տիգրանին իր որդու հետ, որին նշանակեց Օռփաց աշխարհի թագավոր, իբր վարձատրություն նրա դավաճանության: Տիգրանը խոստացավ նշանակել նրան թագաժառանգ: Եվ այս բոլորից հետո Պոմպեոսը հռչակեց հայոց ծերունի թագավորին «Հռոմի բարեկամ և դաշնակից»: Բանակը բարձր աղաղակներով ողջունեց Տիգրանին: Հայոց թագավորը շատ գոհ էր և այսքանով նա պահում էր գահն իր ձեռքում, թեկուզ այդ հաղթանակը ըմբոստ որդու դեմ ձեռք էր բերել պետական անկախության կորստի գնով: Եվ այնքան նա հուզված էր այդ ցույցերից ու հաղթանակից, որ դրամական ընծաներ բաժանեց բոլոր հռոմեական զինվորներին: Սակայն այս հանգամանքը ավելի ևս գրգռեց Տիգրան Կրտսերի կրքերը: Այժմ նա դժգոհ էր և Պոմպեոսից, մանավանդ, երբ նա համաձայնեց, որ պատերազմական տուգանքը ամբողջովին վճարվի այն գանձերից, որոնք պահվում էին նրա բաժին դարձած Օռփաց աշխարհի բերդում: Նորից մի դավադրություն նյութվեց հայ իշխանների և պարթևական արքունիքի մասնակցությամբ, այս անգամ արհամարհելով նույնիսկ Պոմպեոսին: Երբ վերջինս մի անգամ ճաշի հրավիրեց երկու Տիգրաններին, Կրտսերը չգնաց: Նրա դավադրությունը բացվեց և հռոմեացի զորավարը նրան, նրա կնոջն ու երեխաներին շղթայեց ու իր հետ ման էր ածում, որպեսզի վերջը իր հետ տանի Հռոմ իր հաղթանակի (տրիումֆ) հանդեսի համար»:⁴²

⁴² Լեո, «Երկերի ժողովածու», հ. 1, էջ 318-319:

Ք.ա. 66թ. Արտաշատում կնքված հայ-հռոմեական հաշտության պայմանագիրը, այսպիսով, պարունակում էր հետևյալ դրույթները՝

1. Ավարտվում է հայ-հռոմեական պատերազմը:
2. Մեծ Հայքի կողմից նվաճված բոլոր պետությունները զիջվում են Հռոմին:
3. Մեծ Հայքը իր 15 նահանգներով և Գողերձական կուսակալական շրջաններով պահպանվում է որպես անկախ պետություն:
4. Ծովքը ևս մնում է Մեծ Հայքի կազմում (Տիգրան Կրտսերի կալանավորման և Հռոմ հաղթահանդեսի տանելու հանգամանքով պայմանավորված):
5. Մեծ Հայքը Հռոմին վճարում է ռազմատուգանք 6000 արծաթյա տաղանդի չափով:

1 թվականին վերացավ Հայոց Արտաշիսյան պետությունը, բայց հայ ժողովուրդը զենքը վայր չդրեց ու համառ պայքար մղեց իր պետական անկախությունը վերականգնելու համար: Պարթևա-հռոմեական տասնամյա պատերազմի արդյունքում ի վերջո 64թ. կնքվեց Հռանդեայի պայմանագիրը մի կողմից Հռոմի և մյուս կողմից՝ Պարթևստանի և Հայաստանի միջև: Հռոմը 61թ. Կեսենիոս Պետոսի հրամանատարությամբ խոշոր բանակ ուղարկեց Արևելք, որը ներխուժեց Հայաստան, բայց Հայոց Տրդատ Ա (ծնվ. թիվն անհայտ է, մահացել է մոտ 75թ.) թագավորի զորքերը կասեցրին թշնամու առաջխաղացումը: Հռոմեական զորքը հարկադրված բանակ դրեց Ծովքի Խարբերդի դաշտի Հռանդեա վայրում, որը գտնվում էր Արածանի գետից հարավ: Դա դուր չեկավ Պարթևստանի արքա Վաղարշ Ա-ին (ծնվ. թիվն անհայտ է, մահացել է մոտ 80թ.), որը 62թ. գարնանը Հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ի մասնակցությամբ ջախջախեց հռոմեական զորքին Հռանդեայի զորաճամբարում: Հռոմի զորավար Պետոսը հաշտություն խնդրեց. հայերը հռոմեացիներին զինաթափեցին, ետ վերցրեցին Հայաստանից նրանց թալանած ավարը և նրանց դուրս վտարեցին Կապադովկիա: 63թ. Արևելք ուղարկված հռոմեացի նոր զորահրամանատար Կորբուլոնը մտավ Ծովք և առաջարկեց հաշտություն՝ Տրդատ Ա թագավորի թագը Հռոմում հաստատելու և Ներոն կայսեր ձեռքից անձամբ ստանալու պայմանով: Տրդատ Ա-ի պահանջով նախ Հռանդեայում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր, որպեսզի ընդգծի իր գահի ռազմական հաղթանակի շնորհիվ ստանալու հանգամանքը: Հռանդեայի պայմանագրով՝

ա. Պարթև Արշակունիները Հայաստանում հիմնեցին իրենց երկրորդ (կրտսեր) ճյուղը՝ Հայոց Արշակունյաց պետությունը:

բ. Հայաստանը վերականգնեց իր պետական անկախությունը և Ք.ա. 66 թվականին կնքված հայ-հռոմեական պայմանագրով հաստատված տարածքային ամբողջականությունը:

գ. Հռոմեական և պարթևական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

դ. Տրդատ Ա-ը պարտավորվեց մեկնել Հռոմ և թագը ստանալ Ներոն կայսրից (ինչն էլ նա կատարեց 65-66թթ., որի արդյունքում Կորբուլոնի կողմից նախկինում հիմնովին ավերված Արտաշատի վերականգնման համար մեծ գումար ու այլ միջոցներ ստացավ Ներոնից): Հռանդեայում 64թ. կնքված պայմանագրով վերականգնված Հայաստանի պետական անկախությունը տևեց-շարունակվեց ավելի քան 300 տարի, և հենց սրանում էլ կայանում է նշված պայմանագրի մեծ նշանակությունը հայ ժողովրդի ու նրա պետության պատմության մեջ:⁴³

224-227թթ. Իրանում պետական հեղաշրջմամբ պարթև Արշակունիների փոխարեն իշխանության եկավ վերջիններիս անհաշտ թշնամի Մասանյան արքայատոհմը, որը Իրանում պարթև Արշակունիների իշխանության վերականգնման կարևորագույն հենարանը դիտելով Մեծ Հայքը կառավարող հայ Արշակունիների արքայատոհմին, վերջինիս ոչնչացման ռազմաքաղաքական հետևողական կուրս որդեգրեց: Մեծ Հայքն էլ արդեն հելլենական մշակույթով էր տոգորված: Մյուս կողմից էլ Հռոմը ջանում էր Մասանյան Իրանի նկատմամբ տարածաշրջանում գերակայության հասնել, որն անհնար էր առանց Մեծ Հայքի վրա էական ազդեցություն ունենալու: Այս երեք գործոնների ուժով Մեծ Հայքը երես թեքեց Մասանյան Իրանից և ընդունեց արևմտյան (այն է՝ հռոմեական) կողմնորոշում: Պարթև արշակունիների վերացումից հետո, հայ Արշակունիները, որպես այդ արքայատոհմի երկրորդ ճյուղ, ստանձնեցին Արշակունիների արքայատոհմի նաև մյուս ճյուղերի պահպանման առաջնությունը: Բանը նրանումն էր, որ Արշակունի արքայատոհմի մյուս ճյուղերը դեռևս իշխում էին Սոգդիանայում, Լյուսերիկեում (Հնդկաստանի արևմտյան մասում), Մասքութների երկրում (գտնվում էր Վոլգայի ստորին հոսանքում և Թերեք գետի շրջակա տապաստաններում՝ այժմյան Դաղստանում և Մերձկասպյան տարաշքներում, մինչև Կուրի գետաբերանը): Ու, բնականաբար, Մեծ Հայքը դաշնակցեց Հռոմի հետ, իսկ վերջինս Մասանյան Իրանի դեմ նոր պատերազմներում անհաջողություններ կրեց, իսկ 244թ. փետրվարի 11-ին Մեսիխեսի ճակատամարտում Հռոմի Գորդիանոս կայսրը պարտվեց ու սպանվեց, իսկ նրան փոխարինած Մարկոս Հուլիոս Փիլիպոս կայսրը (244-249թթ.) շտապես դաշն կնքել, անգամ վճարելով 500.000 դինար ռազմատուգանք: Նա ընդունեց Մասանյանների բոլոր պահանջները: Հռոմի կայսրը լքեց նաև իր դաշնակից Մեծ Հայքն ու նրա թագավոր Տրդատ II-ին (216-252/253թթ.): 244թ. իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրը ստորագրեցին Շապուհ I-ը (242-272թթ.) և Մարկոս Հուլիոս Փիլիպոս կայսրը (244-249թթ.), որով Մեծ Հայքը Հռոմը զիջեց Մասանյան Իրանին, ու այդ հանգամանքով էլ պայմանագիրը

⁴³ ա. Դիոն Կասսիոս, նշվ. աշխ., գրքեր 62-63, էջ 199-206:

բ. Լեո, «Երկերի ժողովածու» հ. 1, էջ 347-353:

գ. Հ. Մանանդյան, Երկեր հ. 1, Երևան, 1977թ., էջ 320-346:

դ. Հ. Աստուրեան, «Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի», Վենետիկ, 1912թ. Ե. Армен Хачикян, նշվ. աշխ., էջ 43-103:

հռոմեացիների կողմից դատապարտվեց և կեչվեց «ամենամոթաբեր հաշտություն»:⁴⁴ Այս դաշնադրության մասին տեղեկություններ են տալիս նաև բյուզանդական պատմագիրներ Ջոնարասը, Ջոսիմոսը, և Եվագրիոսը, որոնց վկայությունները մեջ ենք բերում պատմաբան Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ: Ջոնարասը գրում է. «Ապա հաջորդեց Փիլիպպոսը, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ... Նա հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուհի հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը: Բայց, երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց»:⁴⁵ Ջոսիմոսը հաղորդում է. «Շատ ժամանակ անցնելուց հետո՝ Գորդիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց. սակայն նույնիսկ այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմեացիների հպատակության տակ եղողներից: Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության գլուխ անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամոթաբեր հաշտությունը»:⁴⁶ Եվագրիոսն էլ գրում է. «Մեծ Հայքն առաջ հռոմեացիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ տվեց այն Շապուհ Ա-ին, որով Փոքր Հայքը հռոմեացիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածները՝ պարսիկների»:⁴⁷

290-ական թվականներին կրկին բորբոքվեցին հռոմեա-իրանական թեժ կռիվներ: Պարսից Ներսեհ թագավորը (293-302թթ.) սկզբում հաղթանակներ տարավ Դիոկղետիանոս կայսեր (284-305թթ.) նկատմամբ: Հռոմին օգնում էր Մեծ Հայքը: 297թ. հռոմեական զորքը ջախջախեց պարսիկներին, ու Ներսեհ թագավորը հաշտություն խնդրեց, որն էլ կնքվեց 298թ. Միգդոնիայի մայրաքաղաք Մծբինում: Այս իրադարձությունների մասին հունա-հռոմեական պատմագրությունը մեզ տալիս է հետևյալ տեղեկությունները: Ռեֆուս Ֆեստուսը գրում է. «Ինքը հրամանատարը (Գալերիոսը) երկու ձիավորի հետ լրտեսեց Մեծ Հայքում թշնամուն և ապա, քսանհինգ հազար զորքով անսպասելիորեն հարձակվելով թշնամական բանակատեղի վրա՝ նա իսկույն պարսից անթիվ զորքերի վրա ընկավ և նրանց կատարյալ ջարդ տվեց: Պարսկաստանի թագավոր Ներսեհը փախավ. նրա կինը և աղջիկները գերի ընկան, բայց մեծագույն հսկողությամբ նրանց ողջախոհությունը պահպանեցին: Այդ բանի վրա զարմացած

⁴⁴ Կ. Մ. Պիգուլևսկայա, «Города Ирана в раннем средневековье», Москва-Ленинград, 1956г., стр. 167 (այս պայմանագրի տեքստը փորագրված է Շապուհ I-ի կողմից 262թ. երեք լեզուներով՝ պարթևերեն-պարսկերեն, միջին պարսկերեն և հունարեն):

բ. Լեո, հ. 1, էջ 400-401:

գ. «ՀՏՊ», հ. 2, Երևան 1984թ., էջ 32-37:

դ. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901թ., էջ 41-42:

ե. Հ. Մանանդյան, Երկեր, Բ, Երևան 1978թ., էջ 67-94:

⁴⁵ Կ. Zonaras, XII, 19.

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 87:

⁴⁶ Կ. Zosimos, III, 32, 4.

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 87:

⁴⁷ Կ. Evagrius, «Historia ecclesiastica», v. 7.

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 87:

պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմայեցիներն իրենց գերազանցում են ո՛չ միայն զենքով, այլև բարքով: Եվ նրանք վերադարձրին Միջագետքը հինգ Անտիտիգրիայան նահանգների հետ միասին: Խաղաղությունը կնքվեց և ի նպաստ կայսրության հարատևեց մինչև մեր օրերը»:⁴⁸ Աուրելիոսն էլ գրում է. «Նախ նա (Գալերիոսը) ծանր պարտություն կրեց նրանից, բայց իսկույն կազմակերպեց զորք վետերաններից ու նորակոչիկներից և դիմեց թշնամիների վրա Հայաստանի վրայով, որն ամուր հենարան է և հաղթության համար ավելի հեշտ ճանապարհ է: Վերջապես նա այնտեղ իրեն հնազանդեցրեց Ներսեհ թագավորին, նաև միաժամանակ նրա զավակներին, կանանց ու թագավորական արքունիքը: Հաղթությունն այնքան մեծ էր, որ եթե Վաղերիոսը (այսինքն՝ Դիոկղետիանոսը), որի հրամանով ամեն ինչ կատարվում էր, մի ինչ-որ անհայտ պատճառով չհակառակեր, հռոմեական իշխանությունը կհաստատվեր նոր նահանգում»:⁴⁹ Խաղաղության այս պայմանագիրը հիշատակված է նաև 6-րդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պետրոս Պատրիկոսի պատմական երկում, որտեղ գրված է. «Արդ՝ դեսպանության առաջադրած գլխավոր կետերը հետևյալներն էին. արևելյան երկրամասում հռոմեացիներին են պատկանելու Ինգիլիենեն՝ Ծոփքի, Աղձնիքի, Կորդուքի և Ծավդեքի հետ միասին. Արմենիա սահմանը լինելու է Ջինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում. Իբերիայի թագավորն իր թագավորական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից»:⁵⁰

Այսպիսով՝ 298թ. Մծբինում կնքված հռոմեա-իրանական հաշտության պայմանագրով (կնքված էր 40 տարի ժամկետով, մինչև 338թ.) սահմանվեցին հետևյալ դրույթները՝

1. Մեծ Հայքը ճանաչվեց Հռոմի հովանավորյալ, ու Մասանյան Իրանը պարտավորվեց 40 տարի ձեռնպահ մնալ Մեծ Հայքի նկատմամբ ռազմաքաղաքական ոտնձգություններ կատարելուց:
2. Հռոմին անցան Միջագետքը, Ատրտիգրիայան երկրներ Ծոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը, Ծավդեքը և Ռեիմենան:
3. Մեծ Հայքի սահմանը Իրանի հետ հարավ-արևելքում ճանաչվեց Ատրպատականի (Մարաստան) սահմանագծում գտնվող հայտնի Ջինթա ամրոցը:
4. Իբերիայի (Արևելյան Վրաստան) թագավորն իր տիրակալական նշանները պետք է ստանար հռոմեացիներից:

---

⁴⁸ ւ. Refus Festus, Breviazium, գլ. XXV.

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 111:

⁴⁹ ւ. Aurelios Victor, Caesares, գլ. XXXIX.

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 111:

⁵⁰ ւ. Petr Patric, fragm. 14 (Dindorf, Historic graeci minores, I, էջ 443).

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 115:

5. Հռոմը վրաց թագավորին բարեկամեցրեց Հայոց Տրդատ III թագավորի հետ, և նրանք դարձան դաշնակիցներ հռոմեական արտաքին քաղաքականության կողմնակիցներ լինելու հանգամանքով:⁵¹

Դժբախտաբար, Մծբինի պայմանագրի այս ձեռքբերումները մի քանի տարի հետո ի չիք դարձան: 350-ական թվականներին ռազմատենչ Շապուհ II-ը (309-379թթ.) պատերազմներում հաջողություններ ունեցավ Հռոմի դեմ: Հռոմի կողմում կռվող Մեծ Հայքը ի դեմս իր թագավոր Արշակ II-ի (350-367թթ.) լուրջ վնասներ պատճառեց Շապուհի գործին: Բայց, այնուամենայնիվ, Հռոմը պարտվեց, և Հովհանոս կայսրը (363-364թթ.) շտապեց Երանի հետ հաշտություն կնքել 30 տարով, որն ընդունվեց Շապուհ II-ի կողմից: Այս պայմանագրի մասին գլխավոր տեղեկատու պատմագիրը Ամմիանոս Մարկելլինոսն է, որն էլ հաղորդում է հետևյալը. «Թագավորը (Շապուհ II-ը) համառորեն պահանջում էր, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես նա ասում էր, այն իր երկրները, որ իրենից խլել էր Մաքսիմիանոսը, և պահանջում էր, ինչպես բանակցության ընթացքում իրոք պարզվեց, մեր ազատման համար իբրև փրկանք հինգ զավառներ Տիգրիսի մյուս կողմում՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Ծավդեքը, նաև Ռեիմենեն ու Կորդուքը հանդերձ 15 ամրոցներով, իսկ, բացի այդ Մծբինը, Սինգարան ու Կաստրա-Մավրորումը, որն իր դիրքի պատճառով խիստ կարևոր խիստ կարևոր ամրություն էր... Այս վտանգավոր խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ նա առանց վարանման, դրանով դրդված, տվեց ամեն բան, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները, և դժվարությամբ միայն պայման կապվեց, որ գոնե Մծբինը և Սինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և որ հռոմեացիներին թույլ տրվի զիջված ամրություններից ետ քաշվել ու լինել մեր պաշտպանության տակ: Բացի այդ, նաև կորստաբեր ու անազնիվ (exitialis et impium) մի հավելում արվեց, որ այս կնքված պայմանագրից հետո այլևս չտրվի օգնություն մեր մշտական ու հավատարիմ բարեկամ Արշակին Պարսից դեմ, եթե նա այդ մեզանից խնդրելու լինի: Այստեղ կրկին դիտավորություն կար, նախ՝ պատժել սրան, որովհետև կայսրի հանձնարարությամբ ավերել էր Խիլիոկոմը, և, բացի այդ, հարմար առիթի սպասել ու անվախ կերպով հարձակում գործել Հայաստանի վրա: Եվ հենց դրա հետևանքով էր, որ հետագայում այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց և պարսիկները երկպառակությունների ու

---

⁵¹ ա. «ՀԺՊ», հ. 2, էջ 65-71:

բ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1978թ., էջ 95-119:

գ. Ն. Արոնց, «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», Երևան, 1987թ., էջ 14, 38:

դ. Կ. Գիստերբոկ, «Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Դ-Ջ դարերում», թարգմանությունը Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914թ., էջ 7-8:

ե. Հ. Հիւբշման, «Հին հայոց տեղոյ անունները», թարգմանությունը Բ. Պիլեզիկճեանի, Վիեննա, 1907թ., էջ 30-31:

զ. Փ. Բուզանդ, «ՀԺՊ», թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Գ-ԻԱ:

է. Մ. Խորենացի, «ՀՊ», Գ-Ժ:

ը. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 54-55:

խոռվությունների ժամանակ Հայաստանից խլեցին ընդարձակ երկրամաս, որ սահմանակից էր Մեդիային, ու նաև Արտաշատ քաղաքը»:⁵²

Ամմիանոսը մեկ այլ տեղում էլ նշված պայմանագրի մասին կարևոր տեղեկություններ է տալիս, գրելով. «Պարսից Շապուհ թագավորը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, թեև Հուլիանոսի մահից և ամոթալի դաշինքը կնքելուց հետո առժամանակ յուրայինների հետ մեր վերաբերմամբ պահում էր բարեկամություն, սակայն այժմ, ոտնատակ տալով Հովիանոսի հետ կնքած դաշնագրերի անձեռնմխելիությունը, ձեռք երկարացրեց Հայաստանին, որպեսզի սրան-կարծես թե պայմանագրի ուժն արդեն վերացվել էր- ենթարկե իր իշխանության: Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբեություններ, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նախ մի շարք թեթև ճնշումներ գործել և մեծամեծներից ու սատրապներից ոմանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ոմանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց: Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագավորին, գործադրելով գայթակղության ամենաընտիր միջոցները երդմնագանցության հետ միասին. հրավիրելով Արշակին խնջույքի՝ հրամայեց սրան դուրս տանել ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով- որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձի համար համարվում էր ունայն մի մխիթարություն, ուր նա զանազան տանջանքներից հետո ենթարկվեց մահապատժի»:⁵³

363թ. իրանա-հռոմեական պայմանագրի անցքուդարձերին է անդրադարձել նաև V դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, գրելով. «Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը գորք է հավաքում, կուտակում է իր մոտ ավազի բազմությամբ գորք և վեր է կենում գնում է Պարսից աշխարհի վրա: Ապա Վասակը վերցնում է Հայոց գունդը, օգնության է կանչում նաև հոներին ու ալաններին, որոնք գալիս են Հայոց թագավորին օգնության պարսիկների դեմ: Նույն այդ ժամանակ Պարսից թագավորն էլ բոլոր իր գույքերով շարժվում գալիս է Հայաստան աշխարհի վրա՝ սրանք դեմ. սրանք էլ շտապով հասան Ատրպատական և Պարսից գորքը գտան բանակ դրած Թավրեշում: Վասակ սպարապետը հասնում է քսան բյուրով, հարձակվում է պարսից բանակի վրա: Թագավորը մի ձիով ճողոպրած փախչում է. հայերը ավար են առնում պարսիկների ամբողջ կարավանը...»:⁵⁴ Բուզանդը նաև նկարագրում է, թե Շապուհ II-ը ինչպես է խաբեությամբ իր մոտ կանչում Արշակ II-ին ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին, որից հետո առաջինին կուրացնում և բանտարկում է Անդմրշն (Անհուշ) բերդում, որտեղ նա ինքնասպան է լինում, իսկ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին

⁵² ա. Ammiani Marcellini rerum gestarum libre qui supersunt, rec. V. Gardihausen, v vol., Lipsiae, Teubn XXV, 7, 9-12.

բ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 182-183:

⁵³ ա. Ամմիանոս, XXVII, 12, 1-4:

բ. Հ. Մանանդյան, հ. 2, էջ 187-188:

⁵⁴ Փավստոս Բուզանդ, «Պատմություն Հայոց», (թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1968թ., IV դպրություն, գլ. ԻԵ, էջ 193-194:

մորթագերծ է անել տալիս:⁵⁵ Բուզանդը նաև պատմում է, թե հիշյալ պայմանագրի արդյունքում ինչպիսի դժբախտություններ բաժին հասան Հայոց պետությանը: Նա գրում է. «Երեսունչորս տարի մեր Հայոց աշխարհը պատերազմ մղեց Պարսից թագավորի դեմ, որից հետո երկու կողմերն էլ ձանձրացան, հոգնեցին, պարտություն կրեցին, լքվեցին: Եվ սկսեցին Հայոց թագավորի բանակից փախչել ու հեռանալ, թողին իրենց Արշակ թագավորին. և այս քայքայումն սկսում էին մեծամեծ ավազները... իսկ Հայոց թիվը այդ ժամանակից սկսեց պակասել ու պակասել»:⁵⁶

Հիշյալ պայմանագրի որոշ անցուդարձերի, հատկապես Արշակ II-ի՝ Շապուհ II-ի մոտ գնալու, բանտարկվելու ու մահանալու դեպքերը նկարագրված են նաև Մ. Խորենացու «Հայոց Պատմություն»-ի մեջ:⁵⁷

363թ. կնքված իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրը, որը Ապպիանոսն անվանեց «Ամոթալի», պարունակում էր ներքոշարադրյալ դրույթները՝

1. Հռոմը Իրանին է զիջում անդրտիգրիսյան այն երկրները, որոնք 298թ. Մծբինի դաշնագրով անցել էին Հռոմին. հարավային Հայաստանի Աղձնիք, Մոկք, Կորդուք, Ծավդեք, և Ռեհիմենե գավառները՝ 15 բերդերով ու քաղաքներով, որոնց թվում՝ Մծբինը, Սինգարան և Կաստրա-Մավրոռումը:

2. Հռոմը պարտավորվում է այդուհետ չխառնվել Մեծ Հայքի գործերին: Հովհանոս կայսրը պարտավորվեց չօգնել Մեծ Հայքին, եթե Շապուհ II-ը պատերազմ սկսի նրա դեմ: Դրանով Շապուհ II-ի ձեռքերն ազատ արձակվեցին Մեծ Հայքի վրա հարձակվելու համար:⁵⁸

363թ. իրանա-հռոմեական հաշտության պայմանագիրն էլ, դժբախտաբար, ուրվագծեց Մեծ Հայք պետության կործանումը, որը տեղի ունեցավ 24 տարի անց՝ 387թ. կնքված իրանա-հռոմեական չարաբաստիկ պայմանագրով:

600 տարի պահպանեց իր գոյությունը Մեծ Հայք պետությունը, մաքառելով Արևելքի ու Արևմուտքի աշխարհակալությունների դեմ: Վերջին անգամ Մեծ Հայքը ամրապնդեց իր դիրքերը 298թ. Մծբինի դաշնագրով, ավելի քան 75 տարի ևս երկարացնելով իր կյանքը: Արդեն 383-384թթ. սկսվեցին պարսկա-հռոմեական բանակցությունները Մեծ Հայքի բաժանման նպատակով: Այդ գործընթացն արագացավ, երբ Թեոդոսիոս Ա-ը (379-395թթ.) պարտության մատնեց ապստամբած վեստգոթերին: 384թ. Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ III-ի (383-388/389թթ.) ուղարկած դեսպանությունը, որն առաջարկություններ էր արել Մեծ

⁵⁵ Նույնը, IV դպրություն, գլ. ԾԲ-ԾԴ, էջ 210-216:

⁵⁶ Նույնը, IV դպրություն, գլ. Ծ, էջ 206-208:

⁵⁷ Մ. Խորենացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԼԴ-ԼԶ, էջ 193-196:

⁵⁸ ա. «ՀԺՊ», հ. 2, էջ 96-102:

բ. Լեո, հ. 1, էջ 445-471:

գ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ.2, էջ 161-193:

դ. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

Հայքի բաժանման շուրջ: 386թ. Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ III-ի երկրորդ պատգամավորությունը, որից հետո Թեոդոսիոս Ա կայսրը Տիգրան ուղարկեց իր դեսպան Ստիլիքոնին, որի միջոցով էլ բանակցությունները հանգեցրին 387թ. պարսկա-հռոմեական խաղաղության պայմանագրի կնքմանը:⁵⁹

Փ. Բուզանդը պարսկա-հռոմեական այդ բանակցությունների մասին տալիս է բացառիկ արժեքավոր վկայություններ: Նա գրում է. «... Ապա հունաց և պարսից թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորները իրենց մեջ երթևեկություն ունեցան, և երկու թագավորները՝ հունաց և պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին և համաձայնության եկան: Նրանք հարմար համարեցին նախ հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ծառայության ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»: Այսպես մտածելով՝ նրանք երկու մասի բաժանեցին երկիրը. պարսից կողմի բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ հունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց նրանցից էլ շատ գավառներ այս ու անտեղ խուզվեցին, կտրվեցին, և երկուսի երկրներից մի փոքր մասը մնաց երկու թագավորներին: Բայց Հայոց թագավորության հիմնական գավառները երկու բաժիններում Հայոց երկու Արշակունի թագավորները՝ Արշակն ու Խոսրովը, սահմաններով խաղաղությամբ բաժանեցին, և Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդվում էին ամեն մեկը իր թագավորին, բայց Խոսրովի բաժինը ավելի մեծ էր, քան Արշակինը: Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին. և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ»:⁶⁰

V դարի մյուս հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին ևս 387թ. պարսկահռոմեական պայմանագրի մասին գրում է. «Երբ Արշակունյաց թագավորությունը երկու մասի բաժանեցին, Հայոց աշխարհի արևմտյան մասը, իր տերության իշխանությամբ հանդերձ, ենթարկվեց հունաց թագավորին, և արևելյան կողմը դառն ու բռնավոր ծառայությամբ խոնարհվեց Պարսից արքային... Քանի որ Հայոց նախկին Արշակը միահեծան տիրապետություն ուներ ամբողջ Հայաստանի վրա, երբ տեսավ, որ իրենց տոհմի թագավորության մեծ իշխանությունը խախտվելով ու քայքայվելով՝ ենթարկվեց բաժանման, մեծ տրտմությամբ փոթորկված տարակուսանքի մեջ ընկավ. նախ տեսավ Հայաստան աշխարհի՝ երկու թագավորի ծառայության լծի տակ ընկնելը, ապա Հայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արգավանդը՝ պարսից արքայի բաժնի մեջ: Չնայած հունաց թագավորին

⁵⁹ ա. Կ. Գյուտերբեկ, նշվ. աշխ., էջ 16-17:

բ. Հ. Գելցեր, «Համառոտ պատմություն հայոց», թարգմ. Գր. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897թ., էջ 10:
գ. Հ. Հիլբրման, «Հին հայոց տեղոյ անունները», թարգմ. Բ. Պիլեզիկճեանի, Վիեննա, 1907թ., էջ 34:
դ. Nurman H. Baynes, The Cambridge Medieval History, vol. I, 1936, p. 240.

⁶⁰ Փ. Բուզանդ, VI դպրություն, գլ. Ա, էջ 299:

ժառանգությունն դարձած մասում ուրիշ բազմաթիվ գավառներ էին մտնում, սակայն նրանք հավասար էին միայն Այրարատյան գավառին...»:⁶¹

6-րդ դարի բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին ևս որոշ չափով անդրադարձել է 387թ. պարսկա-հռոմեական հաշտության պայմանագրին ու Մեծ Հայքի անկմանը, գրում է. «Հայոց թագավորը նստում էր Մեծ Հայք կոչված երկրում, լինելով դեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակ: Որոշ ժամանակ անց Հայոց մի ինչ-որ ուրիշ Արշակ թագավոր (խոսքը Արշակ III-ի մասին է, որը գահակալել է 378-385թթ. - Տ. Ս.), ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը այս կերպ կարգադրելով թագավորական գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած և դժգոհ, հարց բարձրացրեց հռոմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը չեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հռոմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, իր թագավորության հետ միասին հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձ, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել Հայոց վրա: Արշակն իր հերթին ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոսոնձություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում, իր թագավորությունը զիջեց Թեոդոս կայսեր: Եվ ահա որոշ ժամանակ անց Հայոց երկիրը դարձավ հռոմեացիների և պարսիկների կռվախնձոր և վերջիվերջո, նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հռոմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանագրով, որից հետո հռոմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես»:⁶²

Մ. Խորենացին ևս 387թ. պարսկա-հռոմեական պայմանագրի ու Մեծ Հայքի անկման մասին հիշատակություն է կատարում «Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը երկու Արշակունի թագավորների ձեռքի տակ, երկու ազգերին՝ պարսիկներին և հույներին հպատակվելով» խորագրով, որի ներքո գրում է. «Շապուհն իմանալով, որ արկադոս ուղղամիտ չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու ջարդված էր նրա հորից, Մեծ Թեոդոսից: Արկադոս էլ համաձայնում է հաշտություն անել, մանավանդ իր գորագլուխների պատճառով, որովհետև թեպետ երանելի Թեոդոսի ապրած ժամանակ աստված նրան շնորհել

⁶¹ Ղազար Փարպեցի, «Հայոց Պատմություն», թարգմ. Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982թ., դրվագ Ա, մաս, Զ, էջ 19:

⁶² «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 5, «բյուզանդական աղբյուրներ», Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, «Կառուցումների մասին», գիրք III, գլուխ I, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967թ., էջ 189-190:

էր հաղթությունը, սակայն գորագլուխները հոգնած ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղությունից: Ուստի համաձայնության գալով, կամավորապես հանձն առավ Միջագետքը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորությունը, Այրարատը, և պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և գնաց մեր աշխարհի արևմտյան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսերական քաղաքում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել, քրիստոնյա թագավորին հպատակվելով, քան շատ տեղեր իշխել, մտնելով հեթանոսների լծի տակ»:⁶³

387թ. պարսկա-հռոմեական հաշտության պայմանագրի դրույթներն են՝

1. Մեծ Հայք պետության բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, որով Մեծ Հայք պետության տարածքների 73%-ը (184916կմ²) անցնում է պարսիկներին, իսկ 27%-ը (50575կմ²)՝ Հռոմեական կայսրությանը:

2. Միջագետքը բաժանվում է Պարսկաստանի ու Հռոմի միջև:⁶⁴

Այս տխրահոյակ պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Շապուհ III-ը (383-388թթ.) և Թեոդորոս I կայսրը (379-395թթ.), վերջ դրեց 600-ամյա Մեծ Հայք պետության գոյությանը: Եվ հայ ժողովրդի այդ հզոր ու փառավոր պետականությունը մեկընդմիջտ զոհ գնաց պարսկա-հռոմեական աշխարհակալ հրեշավոր վերամբարձություններին:

387թ. պարսկա-հռոմեական պայմանագրի կնքման դրությամբ Բյուզանդիա պետություն դեռևս չկար: Այն առաջացավ նշված պայմանագրի կնքումից 8 տարի հետո, երբ Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց երկու մասի՝ Արևմտահռոմեական կայսրության (Հռոմ կենտրոնով) և Արևելահռոմեական կայսրության (Կոստանդնուպոլիս կենտրոնով): Մեծ Հայքի բաժանմանը վերաբերող 387թ. պայմանագիրը ուժի մեջ մտավ շուրջ 35 տարի հետո՝ 422թ., երբ, վերջապես, կնքվեց արդեն պարսկա-բյուզանդական «50-ամյա խաղաղության պայմանագիրը»:⁶⁵ Սրանից 6 տարի հետո Պարսկաստանը նոր միայն Մեծ Հայքից իրեն բաժին ընկած մասում վերացրեց Հայոց Արշակունյաց թագավորությունը՝ այն վերածելով պարսկական պետության վարչատարածքային միավորի՝ Հայկական մարզպանության, թեև նույն բանը Հռոմն անմիջապես էր կատարել 387-ական թվականներին:

⁶³ Մ. Խորենացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԽԲ, էջ 202:

⁶⁴ ա. Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963թ., էջ 116-118:
բ. ՀԺՊ, հ., II, էջ 111-122:

գ. Լեո, հ. 1, էջ 487-500:

դ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ., 2, էջ 228-248:

ե. Տ. Ղ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 57-65:

զ. Վ. Կ. Իսկանյան, «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դարերում», Երևան, 1991թ., էջ 44-67:

⁶⁵ ա. Ա. Գարագաշեան, «Քննական պատմություն հայոց», մաս Գ, Թիֆլիս, 1895թ., էջ 215:

բ. Լեո, հ. 1, էջ 512-513:

գ. The Noeldeke, “Etudes Historiques sur la Perse Ancienne”, Paris, 1896, p. 158-160.

Պատմահայր Խորենացին Մեծ Հայք պետության անկման վշտալի առիթով գրեց իր « Ողբը ` Հայոց թագավորության Արշակունյաց ցեղից դադարելու մասին...», որտեղ մասնավորապես ասում է. «Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը»:⁶⁶

Հայ ժողովուրդը երբեք էլ չհաշտվեց իր անկախ պետականության կորստյան հետ: Մոտ 100 տարի հերոսաբար մաքառեց իր ինքնուրույնությունը չկորցնելու և պետական անկախությունը վերականգնելու համար: Դեռևս 301թ. քրիստոնեությունն աշխարհում առաջինն ընդունելով որպես պետական կրոն, հայ ժողովուրդը 405թ. ստեղծեց նաև իր ինքնուրույն այբուբենը, գիրը, հարուստ գրականությունը, Աստվածաշունչը թարգմանեց հայերեն, գորացրեց իր ազգային բացառիկ կարևոր օջախը ` Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, կերտեց աշխարհում առաջին քրիստոնեական Մայր Տաճար Սուրբ Էջմիածինը (303թ.), 451թ. Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Ավարայրի ճակատամարտում հակահարված տվեց գրադաշտական Պարսկաստանին ` Արևելքում վառ ու հաստատ պահելով քրիստոնեական հավատքը: Ավարայրի ճակատամարտը վերջին հաշվով համայն քրիստոնեության առաջին ու հավատալից մարտն էր այլակրոն Արևելքի դեմ, որը Հայաստանն ու հայ ժողովրդին մերձեցրեց Արևմտյան աշխարհին, դարձնելով նրա անբաժանելի մասը: 482-484թթ. հայ ժողովուրդը դարձյալ ապստամբություն բարձրացրեց Մասանյան Պարսկաստանի ու նրա գրահաղաշտական իրականության դեմ: Հայ նախարարները Դվինում կառավարություն են կազմում, մարզպան նշանակում Սահակ Բագրատունուն, նրան կոչելով «Տանուտեր Հայոց», իսկ սպարապետ են նշանակում Վահան Մամիկոնյանին: Նրանց է միանում Վաղարշապատում նստող Հովհաննես Մանդակունի կաթողիկոսը (478-490թթ.): Մովսես Խորենացին Սահակ Բագրատունուն է հանձնում նրա մեկեսանությամբ իր գրած «Հայոց Պատմություն»-ը: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը Ղազար Փարպեցուն հանձնարարում է գրել «Պատմություն Հայոց»-ը: Նրանք Դվինում վերացնում են գրադաշտական համայնքը, Դվինը դարձնելով Հայաստանի մայրաքաղաք: Այստեղ է տեղափոխվում նաև Հայոց կաթողիկոսարանը: Փախուստի մատնված Ատրվշնասպ մարզպանը 7000-ոց զորքով նորից ներխուժեց Հայաստան, բայց հայ ապստամբները Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ 400 հեծյալներով, Մասիս լեռան ստորոտում գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ հաղթեցին պարսիկներին, իսկ Ատրվշնասպ մարզպանը սպանվեց: Այս կապակցությամբ կաթողիկոսը Դվինի մայր եկեղեցում պատարագ է տալիս, ցնծությամբ հնչում է «Դարձոյց գտուզ իմ յուրախութիւն» սաղմոսը: Գարնանը պարսից Պերոզ արքան Հայաստան մեծ բանակ ուղարկեց: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը հայկական 30.000-ոց զորքով Արտազ գավառի Ներսեհապատ գյուղի մոտ ջախջախեց պարսկական բանակին: Տիգրանի պատանդությունից Հայաստան փախավ Վարդ Մամիկոնյանը ` Վահան

⁶⁶ Մ. Խորենացի, «ՀՊ», գիրք III, գլ. ԿԸ, էջ 235:

Մամիկոնյանի կրտսեր եղբայրը: Հայերը օգնության գնացին վրաց Վախթանգ թագավորին: Հայ վրացական բանակը Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, սակայն, պարտություն կրեց իրանական զորապետ Միհրանից, որի պատճառը վրացական ավագանու տատանվողականությունն էր ու հոների օգնության չգալը: Այս ճակատամարտում (482թ.) զոհվեցին Մահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնյանը, և ուրիշներ: Վահան Մամիկոնյանը մնացյալ զորքով ամրացավ Տայքում: Նրա մոտ շտապով հասած Միհրանն առաջարկում է հաշտություն: Շուտով Միհրանին հրավիրում են ետ՝ Պարսկաստան: Վահան Մամիկոնյանը զորքով վերադառնում է Այրարատ, այցելում է Էջմիածնի Մայր Տաճար, գնում է Դվին, հռչակվում Հայոց մարզպան և «Տանուտեր Հայոց»: 483թ. գարնանը պարսկական բանակը Ատրպատականից ներխուժում է Հայաստան, հասնելով Արտաշատ: Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով կրկին ապաստանում է Տայքում և Խաղտիքում: Պարսից բանակը հասնում է նրա ետևից: Պարսիկները հեփթաղների անակնկալ հարձակման պատճառով թողնում են Տայքն ու շտապում Վրաստան, Շապուհ անվամբ մի զորավարի թողնելով Հայաստանում որպես մարզպան: Հայերը պարսիկներին շուտով պարտության են մատնում Արշամունիքը գավառի Երեզ գյուղի մոտ: 484թ. Միջին Ասիայում հոները-հեփթաղները Պարսից զորքին ջախջախում են, ու Պերոզը սպանվում է: Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով վերադառնում է Այրարատ, կրկին կազմակերպելով ու հզորացնելով հայկական բանակը: Պարսկաստանում գահ է բարձրանում Պերոզի եղբայր Վաղարշը (484-491թթ.), որը 484թ. Դվին է ուղարկում դեսպանություն, հայտնելով, որ ինքը ցանկանում է բարեկամություն և խաղաղություն հաստատել հայերի հետ: Վահան Մամիկոնյանն ու Հայաստանի ավագանին ընդունում են այս առաջարկը և 484թ. սահմանամերձ Նվարսակ գյուղում (այժմ՝ Նիսակ, Խոյ քաղաքի մոտ), կնքվում է հայ-պարսկական հաշտության պայմանագիրը, որը Հայաստանի կողմից ստորագրում է Վահան Մամիկոնյանը, իսկ պարսկական կողմից՝ բանակի հրամանատար Նիխորը:

Նվարսակի պայմանագրով (484թ.) սահմանվում են հետևյալ դրույթները՝

1. Հայերին թողնել իրենց հայրենի և բնիկ կրոնը՝ Քրիստոնեությունը, հայ մարդուն մոզ (զրադաշտական) չդարձնել և հավատափոխության համար պարգևներ ու աստիճաններ չտալ, որ ուրացող ու վատ մարդիկ անարգեն հայ եկեղեցին: Քրիստոնեությունն ազատ ու անկաշկանդ պաշտվում է Հայաստանում ամենուրեք:
2. Մարդկանց ճանաչել ոչ թե իշխանավորի քմահաճույքով, այլ արդարությամբ որոշել լավն ու վատը, պիտանին ու անպիտանը: Լավերին և օգտակարներին վարձատրել և առաջ քաշել, իսկ վատերին ու անպիտաններին արհամարհել: Իմաստուն մարդկանց խորհրդով բան տեսնել և անմիտներին մոտ չթողնել ու հալածել:
3. Արյաց աշխարհի տերը (թագավորը) պետք է տեսնի ամեն ինչ իր աչքով, լսի իր ականջով և խոսի իր բերանով: Միջնորդներ նրա և հայ ժողովրդի միջև չպիտի լինեն. ուրիշների աչքով չպիտի տեսնի նա և ուրիշների ականջով չպիտի լսի, ուրիշի խոսքով չպիտի ճանաչի լավ և

անդամ մարդկանց և ուրիշի բերանով չխոսի ինչ հարկավոր է, այլ ինքը լինի վերահասու, անմիջական հարաբերություններ ունենա մարդկանց հետ:

4. Հայերը պետք է հեծելագոր ուղարկեն պարսից արքունիք, որտեղ այդ գունդը պետք է կովի արքայի թշնամիների դեմ:⁶⁷

Նվարսակի հաշտությամբ քրիստոնեությունը ճանաչվեց անձեռնմխելի պաշտոնական կրոն Հայաստանում, երկրի կառավարումը վերահանձնվեց հայ տոհմի ավագանուն, պետական պաշտոններում նախարարական տների գլխավորների նշանակումը պետք է կատարվեր նախարարների ժառանգական իրավունքների համաձայն և ոչ թե Մասանյանների հայեցողությամբ: Նախարարների գերագույն սյուզերենն ու դատավորը կարող էր լինել միայն արքայից արքան և ո՛չ թե պարսիկ մարզպանը:

Պայմանագրի արդյունքում 485թ. Վահան Մամիկոնյանին Վաղարշ արքայից արքան ճանաչեց որպես Հայաստանի գերագույն կառավարիչ: Հայաստանը դարձավ կիսանկախ երկիր, որն ուներ իր ինքնավարությունը: Չախողվեցին Հայաստանը Իրանի մի սովորական վարչական մարզ դարձնելու, հայերին կրոնափոխելու բոլոր փորձերը: Հայաստանը պահպանեց նաև իր տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները:

V դարի հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որ այս իրադարձությունների ականատեսն ու վկան է, ամենայն արժանահավատությամբ և մանրամասնություններով է նկարագրում հայ-իրանական բանակցությունների ընթացքը, 484թ. Նվարսակի հաշտության ու խաղաղության պայմանագրի կնքումը և Հայաստանի քաղաքական բարձր ինքնավարության հաստատումը, որի պատճառով էլ հարկ ենք համարում առանձին ու հանգամանալից անդրադառնալ այս բարեխիղճ պատմագրի հաղորդած մեծարժեք տեղեկատվության կարևորագույն մի քանի դրվագներին: Այսպես. Պարսից արքայից արքա Վաղարշ արքայի լիազոր ներկայացուցիչ ու զորահրամանատար Նիխորը, գալով Հայաստան, նա ինքն առաջինը դեսպաններ ուղարկեց Վահան Մամիկոնյանի մոտ, հայտնելով. «Հրովարտակ ունեմ Վաղարշ թագավորից՝ ուղղված Ձեզ և Արյաց բոլոր ավագներից էլ պատգամ ունեմ Ձեզ հայտնելու: Արդ, եկե՛ք, լսեցե՛ք և, ի՛նչը Ձեզ հաճելի ու բարի կհամարեք, այն էլ կընտրեք:»⁶⁸ Վահան Մամիկոնյանը Նիխորի ուղարկած Շապուհին և Միհր-Վշնասպին ներկայացրեց հայ ավագանուն, որի աչքերի առջև էլ տեղի ունեցան բանակցությունները:⁶⁹ Այստեղ հայկական կողմից Վահան Մամիկոնյանն արտասանեց ճառ, ներկայացնելով հայության պահանջները: Նա ասաց. «Մեր ապստամբության և այսպիսի խիստ ու մահաբեր գործին մեր անձերը նվիրած լինելու մասին մեր ասելիքները շատ են ու կարևոր, և դրանք անհնար է գրով կամ պատգամով սպառել, բացի նրանից, որ դեմ-հանդիման խոսենք նրա հետ, որ Արյաց տերն է, և ձեզ հետ, որ

⁶⁷ ա. Լեո, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1967թ., էջ 126-128:

բ. Վ. Կ. Իսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 123-127:

⁶⁸ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., դրվագ Գ, գլ. ԼԹ, թարգմ. Բ. Ուլուբաբյան, էջ 389

⁶⁹ Նույն տեղում:

արքունիքի ավագանին էք: Բայց երեք խոսք ասեմ ձեզ: Եվ եթե այս երեք խոսքերիս այնպիսի պատասխան ստանամ, ինչպիսին կամենում եմ ես և սրանք, որ հենց այստեղ են, և եթե կարող ես այս երեք խնդիրն էլ մեզ տալ գրով ու թագավորի կնիքով, ապա դրանից հետո ամենայն ինչ որ ասեք հարմար ու արժանի, կընդունենք ու ձեր խոսքը կլսենք, ինչպես, որ մեր նախնիներն էին լսում: Քանզի այն, ինչ ես ասում եմ ձեզ, իմ խոսքերը չեն, այլ նրանց բոլորինն են՝ ավագներինն ու կրտսերներինը, որոնք այժմ ձեր առջև են, և այս խոսքերը մենք ո՛չ թե այսօր ենք խորհել կամ իմացել, այլ այն օրը, երբ մեր անձերը մահու տվինք՝ նախ այս երեք առաջարկությունները քննած ունենալով ամեն ինչից առաջ: Եթե պարսիկները հանձն կառնեն թույլատրել մեզ այս երեք խնդիրները, կծառայենք նրանց, որպես բնիկ ու հավատարիմ ծառաներ: Իսկ եթե չցանկացան հանձն առնել և խստություն գործ դնեն, կհեռանանք աշխարհից, կկորչենք և խնդրությամբ կմեռնենք, բայց պարսիկ մարդու չենք երկրպագի: Այս երեքից մեկը նախ և առաջ այս կարևոր և պիտանի խնդիրն է, որ մեր հայրենի և բնիկ օրենքները մեզ թողնեք, հայ ոչ մի մարդու մոզ չդարձնեք, մոգության համար ոչ մեկի գահ ու պատիվ չտաք, կրակարանը Հայոց աշխարհից հեռացնեք, աղտեղի ու անպիտան մարդկանց կողմից եկեղեցուն հասած խայտառակությունները, որ մինչ այժմ եղել են, այսուհետև չլինեն, քրիստոնյա մարդկանց ու քահանաներին թույլ տաք քրիստոնեական կարգն ու պաշտոնը համարձակ և աներկյուղ կատարել՝ ուր որ կամենան: Ուրեմն բարի է և այդ է մեր առաջին խնդիրը: Երկրորդ խնդիրն այս է, որ մարդուն ճանաչեք ոչ թե իշխանաբար, այլ արդարությամբ իմանաք լավն ու վատը, ընտրեք պիտանին ու անպիտանը, ճանաչեք տոհմիկն ու անտոհմիկին, քաջ ու օգտակար մարդկանց պահեք լավերի ու պատվականների մեջ, արհամարհելով ոչնչի տեղ դնեք վատին ու անպիտանին, սիրեք վաստակավորներին և ատեք անվաստակներին, իմաստուններին մոտ պահեք և նրանցից խորհուրդներ առնեք, անմիտին մոտ չընդունեք, այլ հրապարակից հալածեք: Եվ երբ որ այս ամեն բաներն այսպես լինեն, Արյաց աշխարհի բոլոր գործերը կգնան հաջող ու անսխալ: Իսկ եթե հակառակը սիրեք, ինչպես որ մինչև այժմ է եղել, ապա վիճակն ու գործերն էլ այդպես հակառակը կլինեն, ինչպես որ եղել է, և դուք տեսաք: Մեր երրորդ պահանձն այն է. Ով արյաց աշխարհի տերն ու թագավորն է, ցանկանում ենք, որ ինքն իր աչքերով տեսնի, ինքը լսի իր ականջներով, ինքը ճանաչի, ինքը խոսի իր բերանով և ոչ թե ուրիշի աչքով տեսնի, ուրիշի ականջով լսի, ամեն օր ուրիշի միջոցով մարդկանց լավ կամ վատ ճանաչի և ուրիշի բերանով ասի՝ ինչ որ պետք է: Այս պատճառով էլ ճիշտ չի լինում տեսածը, ոչ էլ արդար է լինում լսածը, այլ բազում խոսքեր ու դատարկ հրամաններ են ընդունվում, և ամեն ինչի մեջ խառնակչություն է ստեղծվում: Եվ երբ այս ամենն այսպես լինի, բոլոր վաստակները հպատակների միջոցով կոչնչանան, և աշխարհն ու նրա մեջ բնակվողները չեն կարող աներեր ու հաստատուն մնալ: Իսկ թե որ թագավորն իր սուր աչքով տեսնի, իր անխարդախ լսողությամբ լսի և իր արդար բերանով էլ խոսի իր հպատակների հետ, խանդավառված հպատակները չեն հագենա աշխատելուց, այդ աշխատանքի մեջ ջերմանալով՝ կջանան օրեցօր բազմացնել բարիքները: Այսպես աշխարհը շենանում և տերը միշտ շքեղանում ու պայծառանում է: Արդ, եթե կարող եք սրանք այսպես խոստանալ և խոստացածներն էլ գրով ու կնիքով հաստատած տալ մեզ, ապա կանչի՛ր, և հոժարակամ կգանք, կլսենք ձեր խոսքերը և կհնազանդվենք թագավորի հրամանին, ինչ էլ որ

նա ապի: Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրը չեք կարող կատարել և կարծում եք, թե անհնար է, ապա մենք ինչպես որ մահն ենք դրել աչքներիս առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արյաց հպատակվել չենք կարող: Ուրիշ խոսքերն էլ, որ կան, եթե ես գալու լինեմ, ինքս կասեմ նրան, իսկ եթե գալը չստացվի, այդ խոսքերն է՛լ կմնան, գործերն է՛լ»:⁷⁰

Պատգամավորները Վահան Մամիկոնյանի այս երեք մտքերն ու պահանջները հասցնում են Նիխորին, որին վերջինս պատասխանում է. «Լսեցի քո բոլոր խոսքերը պատգամավորներից, որոնց քեզ մոտ էի ուղարկել և նույն բաները լրիվ գրեցի այս նամակում, որ իմանաս որ ինձ ասել են ճշտիվ ամեն ինչ, և ես էլ լսել եմ: Արդ, վստահությամբ արի ինձ մոտ, և քո բոլոր պահանջները, դրանց ձեռքով հղել էիր ինձ և ուրիշ ինչ որ կասես, Արյաց տերն ու Արյաց ամբողջ ավագանին ուխտել են շնորհել լրիվ և իրականացնել: Իսկ քեզ ու ձերոնց, ըստ քո կամքի, Արյաց տերը կփառավորեցնի և կճանապարհի Հայաստան»:⁷¹

Ստանալով Նիխորի այդ նամակը, Վահան Մամիկոնյանը ներկայանում է նրան, լավ ընդունելություն է գտնում, որից հետո Նիխորն իր հետ եղած մարդկանց ներկայությամբ կազմված աստանում արտասանում է հետևյալ ճառը, որով հայերի ապստամբության դրդապատճառ է համարում հանգուցյալ արքա Պերոզի դրսևորած դաժանությունը, ավելացնելով. «... Բայց դու, թե որ համաձայնես հաշտության գալ և ընդունես քո բնիկ նախնիների տիրոջ հպատակությունը, ինչ վատ բան է եղել մեր ու ձեր միջև, մոռանաս ու դեն ձգես և այս գործն էլ անես իմ միջնորդությամբ, ապա դու այստեղ՝ Հայաստանում կմնաս, մինչև որ թագավորը հրովարտակ կնքի և ուղարկի քեզ: Եվ հետո բարով կգաս Արյաց տիրոջ մոտ, ամենայն բարի և արժանի բաներ քեզ և ո՛ւմ ինքդ կամենաս՝ կտա սիրով ու կամովին»:⁷² Վահան Մամիկոնյանն էլ Նիխորին պատասխան խոսքում մասնավորապես ասում է. «Եվ արդ, շատախոսությամբ չձանձրացնեմ ձեր արագահաս միտքը, սակայն և անհնար է չասել բազմության օգուտի մասին, որովհետև այս մեծ աշխարհի փրկության ու կորստի մասին են իմ խոսքերը, և անհրաժեշտ է ամեն ինչ ասել: Քանզի ես, որ իմ անձը մահու տվի և Արյաց տիրոջից հեռացա, այդ երեք խնդիրները գրեցի և պատգամավորի միջոցով ուղարկեցի քեզ, և դու նույնպես գրով թագավորին երկրորդելով, թագավորի գրով ու կնիքով շնորհեցիր մեզ անհրաժեշտ միայն այդ խնդիրները: Ով որ կարողանա ուրիշ որևէ պարզ կամ շքեղություն վաստակել, տեսե՛ք, նայեցե՛ք և յուրաքանչյուրին հատուցե՛ք ըստ արժանավորության: Դուք մեր բնիկ տերերն եք, մենք էլ ձեր բնիկ ծառաները: Ընդունեցեք մեզ սիրով և ծառայեցրեք խնայելով: Եվ այն հանցանքը, որ կատարել էիք տվել բռնությամբ, ներեցեք և թողություն շնորհեցեք»:⁷³ Նիխորն այս ամենը լսեց մեծ սիրով, որից հետո, մեկ այլ աստանի ժամանակ, Վահան Մամիկոնյանը իր վերոհիշյալ խոսքերը երկրորդեց:⁷⁴ Բանակցությունների վերջում. «... Նիխորն էլ ամեն ինչ սիրով ունկնդրեց ու հաճույքով հանձն առավ: Ապա Նիխորը խնդրեց

⁷⁰ Ղ. Փարպեցի, նշվ. աշխ., դրվագ Գ, գլ. ԼԹ, էջ 389-395:

⁷¹ Ղ. Փարպեցի, նշվ. աշխ., դրվագ Գ, գլ. Ղ, էջ 395-396:

⁷² Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ՂԱ, էջ 401-405:

⁷³ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ՂԲ, էջ 405-409:

⁷⁴ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ՂԳ, էջ 413-415:

հայոց բնիկ այրուձին. «Կազմիր,- ասաց,- և շտապ ուղարկիր արքունիք, քանզի Պերոզի որդի Ջարեհը, ըղղիմանալով Արյաց գործերին, գորք է կազմել իր ու իր համախոհների կորստի համար: Եվ դու փութա ուղարկել հայոց այրուձին, որպեսզի քո արքունիք գնալուց առաջ, այն մի մեծ ծառայություն մատուցի թագավորին ու Արյաց երկրին: Քանի որ թագավորն ինձ ևս հրամայել է շտապ գնալ արքունիք: Եվ քանզի աստվածները այս գործը հաջողությամբ ու բարերարությամբ ավարտեցին, որպեսզի ես ավելի վաղ գնամ այնտեղ, դա էլ հարմար է ու պատշաճ»:⁷⁵

Այսքանով հայ-իրանական բանակցությունները Նիխորի և Վահան Մամիկոնյանի մասնակցությամբ ավարտվում են. 484թ. կնքվում է վերոհիշյալ Նվարսակի հաշտության ու խաղաղության պայմանագիրը, որը կարծում ենք, որ հաստատվեց-վավերացվեց 484թ. Տիգրանում Վաղարշ արքայի կողմից, երբ այնտեղ հայոց արյուձիով ներկայացել էր Վահան Մամիկոնյանը:⁷⁶ Տիգրանում Վաղարշ արքան Վահան Մամիկոնյանին ընդունելիս՝ նրան ասում է. «Լիապես լսել ենք բոլորը, որ խոսել էք Նիխորի հետ... Քո ասած խոսքերի մեջ ոչ մի սուտ բան չկա... Արդ եթե դու լինեիր պատճառը կորստեան և այն մեծ բազմության, որ կորավ քո ձեռքով, ապա այսօր դու արժանի կլինեիր մեղադրանքի, դատապարտումի և չարաչար մահվան: Բայց քանի որ ուրիշ է պատճառը այն բոլոր գործերի ու կորուստների, որոնք դու ես կատարել, ապա ուրիշի բռնության ու վնասարարության համար քեզ դատապարտելը մեղք կլինի: Մեր օրենքները թույլ չեն տա այդպիսի բան»:⁷⁷ Չափազանց ուշագրավ է Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի խոսքը Վաղարշ արքայի առջև. «Աստճո առաջ և թագավորների առաջ երկարաբան խոսք ասելն անհարմար է: Քանզի ես մեր բոլոր խոսքերը, պահանջն ու գործի համարձակությունը, մեր անձերը մահը տալը՝ Ձեզ ու արքունիքի ամենայն ավագանուն եմ հաղորդել Նիխորի ձեռքով, գրով, կնիքով: Նույնը շատ անգամ ասելը շատախոսություն է և ձանձրալի: Քանի որ այն կամակորությունն ու անհավան բնավորությունը, որ դուք հիշեցիք ձեր եղբայր Պերոզի մասին խոսելիս, շատ էին ու թագավոր մարդուն անվայել: Բայց եթե այդ բռնությունը, որ նրանից էր գալիս, մեկ ուրիշին տնով, կյանքով կամ այլ մի բանով էր պատուհասում, իսկ մեզ հոգով էր ջարդում, և այդ ճնշմանն ու վտանգին ո՛չ մեր նախնիները, ո՛չ էլ մենք չկարողացանք դիմանալ... Բայց դուք եկեք մեզանից՝ որպես ձեր հպատակներից, օգուտ, արդարամտություն, ապա աստվածաբար, անգրկող մտքով յուրաքանչյուր մարդու հատուցեցեք ըստ իր վաստակի: Մեր բոլորիս խոսքն ու պահանջը այդ է: Եթե այդ պահանջը մեզ շնորհելով հաստատեք և չկամենաք մեզ հանել ձեր ծառայությունից, ապա, ինչպես թագավորների օրենքն է, գրով ու կնիքով այդ մեզ համար հաստատեցեք և մեզնից, որպես հպատակ մարդկանցից, պահանջեցեք գործ ու

⁷⁵ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԴ, էջ 415:

⁷⁶ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 417-425:

⁷⁷ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 417-419:

հպատակություն և ձեր խելոք ու ամենատես աչքերով նայեցեք մարդուն ու նրա գործին և արժանին հատուցեցեք»:⁷⁸

Աստիկոսը (ժողովրդ) փակելուց առաջ Վաղարշ արքայից արքան (484-491թթ.) Վահան Մամիկոնյանին և նրա ուժտակից նախարարներին ասաց. «Այն ամենը, որ դուք մտածել էք և իմացել, և որ մեր առաջ ասաց ձեր Վահանը, ձեզ կտրվի մեր գրով ու կնիքով: Ձեր բոլոր պահանջները ձեզ կտրվեն այսօր, մինչև հավիտյան: Եվ ապստամբության գործը, որ կատարել էիք Պերոզի բռնություններից և ոչ թե ձեր կամքով, ներվում է այսօր: Եվ այս գահի վրա բազմող թագավորներից ոչ մեկը կամ որևէ պարսիկ մարդ, այսուհետև և հավիտյան չի համարձակվի հիշել այդ իր առանձին խոսքի մեջ կամ որևէ հայ մարդու առաջ, որ ծառան պարտավոր է կատարել իր տերերի հանդեպ»:⁷⁹

Վահան Մամիկոնյանին պարսից արքան պաշտոնապես հռչակում է Հայոց սպարապետ,⁸⁰ իսկ երեք տարի անց՝ նաև Հայոց մարզպան:⁸¹

484թ. Նվարսակի պայմանագիրը բացառիկ հաջողություն էր Մարզպանական Հայաստանին լայն ինքնավարությամբ օժտելու համար: Վահան Մամիկոնյանը 485թ. դարձավ Հայաստանի պարսկական մասի գերագույն կառավարիչ՝ «տանուտեր Հայոց» և «սպարապետ Հայոց»: Մարզպանական Հայաստանը կոչվեց «տանուտիրական Հայաստան»:

VI դարի ընթացքում պարսկա-բյուզանդական կռիվներին վերջ չկար: Ի Վերջո 562թ. նրանց միջև կնքվեց 50-ամյա հաշտության մի պայմանագիր, որը Հայաստանի սահմանային փոփոխություններ չառաջացրեց: Դրանից անմիջապես հետո, 564թ. Հայաստանի մարզպան նշանակված պարսիկ Սուրեն Ճիհովիր-Վշնասպը ուժեղացրեց երկրի կեղեքումները, անգամ սպանեց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի եղբորը՝ Մանվել Մամիկոնյանին, որը արհամարհանքի դրսևորում էր հայության զինվորական ուժի հանդեպ: Պարսկաստանը, իրականում, արհամարհում է Նվարսակի պայմանագրով Հայաստանին տրված իր իսկ տված լայն ինքնավարությունը: Հայերը սկսեցին բանակցել Բյուզանդիայի հետ՝ պարսիկների դեմ ապստամբելու դեպքում օգնություն ստանալու նպատակով: 570թ. սեպտեմբերի 1-ին կնքվում է հայ բյուզանդական պայմանագիր, համաձայն որի մարզպանական Հայաստանն ապստամբելու էր Պարսկաստանի դեմ ու միանալու էր Բյուզանդիային: 572թ. այդ ապստամբությունն սկսվում է. 20.000-ոց հայկական զորքը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախում է Դվինում գտնվող պարսկական 15.000-ոց զորքին ու մարզպանի 2.000-ոց հեծելազորին, սպանում է մարզպան Սուրեն Ճիհավիր-Վշնասպին, նրա գլուխն ուղարկելով Բյուզանդիայի արևելյան զորահրամանատար Հուստինիանոսին, որը նստում էր Թեոդոսուպոլիսում: Այս ամենին օգնում է բյուզանդական օգնական զորքը:

⁷⁸ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 419-423:

⁷⁹ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԵ, էջ 423-424:

⁸⁰ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԶ, էջ 425:

⁸¹ Նույնը, դրվագ Գ, գլ. ԴԹ, էջ 433:

Սկսում է գործել 570թ. հայ-բյուզանդական պայմանագիրը: 572թ.ամռանը Բյուզանդիան հարձակվում է Պարսկաստանին ենթակա հայկական Աղձնիք նահանգի վրա: Հայ-բյուզանդական միացյալ ուժերը ամենուրեք պարտությունների են մատնում պարսիկներին: Պարսկական 120.000-150.000-ոց բանակը Հայաստանում կրկին անհաջողություն է կրում հայ-բյուզանդական միասնական զորքից, որի գլխավոր հրամանատարը Վարդան Մամիկոնյանն էր: Հայկական բանակը մտնում է Սյունիք, Աղվանք, և Ատրպատական: Ողջ Հայաստանն անցնում է Բյուզանդիայի տրամադրության տակ: Բայց պարսկական բանակը օգտվելով բյուզանդացիների անհոգությունից, 30.000-ոց զորքով Բասենի և Բագրևանդի ճակատամարտերում հաջողության է հասնում, մարզպանական Հայաստանը ամբողջությամբ ետ գրավելով: 577-578թթ. ձմռանը բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում և Հայաստան է ուղարկվում Մավրիկոսը (Մորիկը), որը Տիբերիոս կայսեր մահից հետո դառնում է կայսր (582-602թթ.):

590թ. Պարսկաստանում Վահրամ Չուբինի գլխավորած ապստամբության պատճառով մահանում է Ուրմիզդ Դ արքան (579-590թթ.): Գահակալում է նրա որդի Խոսրով Բ Փարվեզը (590-628թթ.), որը Մծբինի մոտ ծանր պարտություն է կրում ապստամբներից ու փախչում Բյուզանդիա: Վահրամ Չուբինն իրեն հռչակում է արքայից արքա: Խոսրով Բ Փարվեզը դիմում է Մորիկ կայսեր օգնությանը, նրան խոստանալով տարածքային զիջումներ: Մորիկը նրան օգնում է, նրան տալով ո՛չ միայն բյուզանդական, այլև հայկական, վրացական և աղվանական զորքեր, որոնց գլխավորում է հայազգի Ներսեսը: Հայաստանի բյուզանդական մասի հրամանատարն էր հայազգի Հովհան Սյուստակոնը, իսկ հայ նախարարների 15.000-ոց զորագնդերի հրամանատարը՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Վերջինիս հետ էին հայտնի զորահրամանատար Սմբատ Բագրատունին և Սասունի Խութեցի իշխանը: Մորիկ կայսեր ուղարկած կայսերական բանակի թիվն էլ կազմում էր 60.000: Պարսից ապստամբ Վահրամ Չուբինի զորքը 40.000 էր: Վահրամ Չուբինը նույնիսկ դիմեց հայերին՝ իր կողմն անցնել, որի դիմաց, հաղթանակի դեպքում, խոստացավ վերականգնել Հայոց պետությունը: Սակայն դա հայերին անհավանական թվաց, ու նրանք Վահրամ Չուբինին մերժեցին: արդյունքում Ատրպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտում Վահրամ Չուբինը պարտվեց, ինքն էլ սպանվեց, Խոսրով Բ Փարվեզը վերահաստատվեց իր գահին: 591թ. Մորիկ կայսեր և Խոսրով Բ-ի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Խոսրով Բ-ն Մորիկ կայսերն ուղարկած իր նամակում գրում էր. «Մենք կվերադարձնենք ձեր Մարտիրոսուպոլիսը, անվճար կզիջենք Դարան, խոր գերեզմանում կթաղենք պատերազմը, առանց որևէ հատուցման կհամաձայնենք հաշտության, կիրաժարվենք Հայաստանից, որի պատճառով պատերազմը հասավ մարդկանց վշտացնելու այդպիսի ուժի»:⁸² Իսկ թե մարզպանական Հայաստանից Խոսրովն ինչ էր զիջելու Բյուզանդիային երևում էր նրա նամակից, որի բովանդակությունը առկա է VII դարի հայ պատմագիր Մեբեոսի «Պատմութիւն Սեբեոսի»-ում, որտեղ գրվում է. «Յայնժամ արքայն Խոսրով ետ ամենեցուն ըստ իւրաքանչիւր չափուց պարգևս, եւ արձակեաց յիւրմէ: Եւ իւր չու

⁸² Theophylacti Simolattae Historiarum libri octo. Rec. Imm. Bekkerus. Binnæ 1834, p. 112.

արարեալ յԱտրպատական՝ գնաց յԱտրեստան, ի բնիկ թագաւորական կայեանս իւր: Եւ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան. եւ զխոստացեալ պարգեւսն կայսերն կատարեաց. ետ նոցա զԱտրեստան գամենայն մինչեւ Մծբին, եւ զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, գտունն Տանուտերական մինչեւ ցգետն Հուրագդան, եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցՀացին եւ ցՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային: Եւ ի նախարարացն Հայոց բազումք ի Յունաց կողմանէ եւ սակաւք՝ ի Պարսից: Ետ եւ զմեծ մասն Վրաց աշխարհի մինչեւ ցՏմիխիս քաղաք»:⁸³ Այս մասին պատմագիր Թովմա Արծրունին գրում է. «Բյուզանդիայի կայսր Մորիկի ութերորդ տարում, պարսից թագավոր Որմիզդը, որը Սասանյան տոհմից էր, սպանվեց իր հավատարիմներից: Նրա մանկահասակ որդին՝ Խոսրովը՝ տիրեց թագավորությանը: Ոմն Վահրամ Մեհրևանդակը, որը արևելյան կողմերի իշխան էր, մեծ ուժի տեր մի տղամարդ, քաջաբար ջարդեց թետալացիների զորքը, գրավեց Բալը և քուշանների ամբողջ երկիրը, մինչև Վահոտ անունով մեծ գետից էլ անդին: Սա իսկեց պարսից թագավորությունը, իսկ Որմիզդի որդի Խոսրովը փախավ Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր մոտ: Նրան իր քեռիները՝ Վնդոն ու Վստամը փախցնելով տարան կայսեր պալատը: Մորիկ կայսեր մոտ ուղարկեցին նաև զորավոր մարդկանց, որոնք տարան մեծաթժեք նվերներ և Խոսրովի բերանով գրված մի թուղթ՝ այսպիսի բովանդակությամբ. «Մեծագոր թագավոր, ծովերի ու ցամաքի տիրակալ, տուր ինձ օգնական զորք և հաստատիր ինձ իմ պապերի թագավորական գահին: Քանզի եթե կարողանամ ջարդել իմ թշնամուն և վերականգնեմ թագավորությունս, կլինեմ քո հլու հնազանդ որդին, քեզ կտամ Ասորվոց կողմերն ու ամբողջ Արվաստանը, մինչև Մծուրն քաղաքը, իսկ Հայոց աշխարհից տանուտիրական աշխարհը մինչև Այրարարտ, Դվին քաղաքը և Բզնունյաց ծովի եզերքը, Առեստ ավանը, ինչպես նաև Վրաց երկրի մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Տփխիս քաղաքը, և խաղաղության դաշինք կհաստատվի մեր միջև, իսկ մեր թագավորելուց հետո՝ մեր որդիների միջև»:⁸⁴ Թովմա Արծրունին ահյնուհետև գրում է. «... Խոսրովը հաստատվեց թագավորական գահին և կատարեց կայսեր տված խոստումը՝ նրան տալով ամբողջ Արվաստանը, մինչև Մծուրն, Հայոց երկիրը՝ մինչև Հրագդան գետը և Կոտայք գավառից, Գառնի ավանից մինչև Բզնունյաց ծովի եզերքը՝ Առեստ ավանը, Կոգովիտ գավառից մինչև Հացյուն, Մակու: Եւ հաստատվեց մեծ բարեկամություն ու դաշինք ու դաշինք Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի թագավորների միջև»:⁸⁵ Նշված իրադարձությունների շուրջ տեղեկություններ կան Վարդան Արևելցի պատմագրի «Տիեզերական պատմություն»-ի մեջ, որտեղ գրված է. «(Պերոզի) թագն առնում է նրա որդի Որմիզդը, որը գործում է նենգորեն և սպանվում իր պալատում: Թագը խլում է նրա որդի Խոսրովը, որի վրա հարձակվում է զորագլուխ Վահրամը և նրան փախուստի է մատնում: Նա գնում է Մորիկ կայսեր մոտ և նրանից օգնություն ստանալով՝

⁸³ ա. «Պատմութիւն Սերէոսի», Երևան, 1979թ., գլ. ԺԲ, էջ 84:

բ. Է. Լ. Դանիելյան, «Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին VI-VIIդդ.», Երևան, 2000թ., էջ 7-56:

⁸⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, «Պատմություն Արծրունյաց տան», թարգմ. Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1973թ., դպրություն II, գլ. Գ, էջ 104-105:

⁸⁵ Նույնը, դպրություն II, գլ. Գ, էջ 107:

վերադառնում է ու տիրում իր հայրենիքին: Նա երախտահատույց է լինում Մորիկին՝ նրան թողնելով Միջագետքը և Հայաստանի այն մասը, որ կոչվում էր տանուտիրական գունդ, բացի Դվինի ոստանից և երկու գավառներից, որոնք են՝ Ոտն Մասյացն և Արագածի կողմը, Մորիկին թողնում է ընծաքիսար կոչվող սարից մինչև Առեստ ավանն ու Հացյունքը»:⁸⁶ Այս դեպքերի մասին նույնաբովանդակ տեղեկություն է տալիս նաև պատմագիր Մովսես Դրասխանակերտցին, գրելով. «... Նրա (Պերոզի) փոխարեն թագավորում է նրա որդի Որմիզը, որը իր իսկ մերձավորների և այլ նախարարների դեմ նենգորեն գործելով՝ հենց իր դահլիճում սպանվում է նրանց կողմից: Նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Խոսրովը: Եվ երբ նրա դեմ նենգություն է գործում ոմն իշխան Վահրամը, որն իրեն թագավոր է կոչում, փաճչում, ընկնում է Մորիկ կայսեր մոտ: Իսկ կայսրը Խոսրովին օգնում է մեծաքանակ զորքով, և իռայում նրանց կողմից սպանվում է Վահրամը: Եվ Պարսկաստանում դարձյալ թագավոր է դառնում հավատացյալ Խոսրովի թոռը՝ Խոսրովը: Իսկ Մորիկը երախտահատույց լինելու համար Խոսրովից պահանջում է Միջագետքը Դարայի ու Մծբինի հետ միասին և Հայաստանի այն մասը, որը անվանվում է տանուտիրական գունդ, բացի Ոստանից, Դվին քաղաքից և ևս երկու գավառից, որոնք գտնվում են Մասյացոտնի ու Արագածի կողմերում: Դրանք առաձնացնելով՝ մնացած բոլորը Խոսրովը թողնում է Մորիկին, Ընծաքիսար կոչվող լեռից մինչև Առեստ ավանը և Հացիվը»:⁸⁷

Վերններում «տանուտիրական գունդ» հասկացության տակ նկատի է առնվում Հայոց մի երկրամաս, որը բաղկացած է Այրարատ, Տուրուբերան և Տայք Նահանգներից:⁸⁸

591թ. պարսկա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրով Պարսկաստանը Բյուզանդիային է զիջում՝

ա. Միջագետքը

բ. Հայաստանի մեծագույն մասը, իրեն պահելով Վասպուրականի նահանգը, Մասյացոտն և Կոտայք գավառները,

գ. Վրաստանի մեծ մասը՝ բացառությամբ Տփղիս (այժմյան Թբիլիսի) քաղաքից:⁸⁹

---

⁸⁶ ա. Վարդան Արևելցի, «Տիեզերական պատմություն», թարգմ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 2001թ., գլ. ԼԱ, էջ 95:

բ. Վ. Կ. Իսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 312-360:

⁸⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, «Հայոց պատմություն», թարգմ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996թ., էջ 71:

⁸⁸ Н. Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб, 1908г., стр. 131, 133-134.

⁸⁹ ա. Theophyl, նշվ. աշխ., էջ 112:

բ. Մերեոս, նշվ. աշխ., գլ. ԺԲ, էջ 84:

գ. Թովմա Արծրունի, նշվ. աշխ., Դպրություն II, գլ. Գ, էջ 104-105, 107:

դ. Վարդան Արևելցի, նշվ. աշխ., գլ. ԼԱ, էջ 95:

ե. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 71:

զ. Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 131, 133-134:

591թ. պարսկա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրով սահմանված Բյուզանդահայաստանի և Պարսկահայաստանի սահմանային դրությունն էլ ներկայացված է VII դարի մատենագիր Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ի հիմքում:⁹⁰

Անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել Բյուզանդիայի այն թշնամական վերաբերմունքը, որն այն ցուցաբերում էր պարսկաբյուզանդական հարաբերություններում հայության ունեցած մեծ դերի նկատմամբ: Մորիկ կայսրն արդեն մտածում է Հայաստանը թուլացնելու նպատակով նրա ակտիվ մասը՝ զինվորականությունը, քայքայել, դուրս մղել երկրից: Նա այս նպատակով անգամ նամակ է ուղարկում պարսից Խոսրով Բ Փարվես արքային, որի մեջ ստորաբար գրում է. «Մի խոտոր և անհնազանդ ազգ կա մեր մեջ և պղտորում է: Բայց ես իմը ժողովեմ և Թրակիայում գումարեմ, իսկ դու քոնը ժողովիր և հրամայիր արևելք տանել: Եթե նրանք մեռնեն, ապա կմեռնեն մեր թշնամիները և եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն, և մենք խաղաղությամբ կապրենք: Որովհետև եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ չենք լինի»:⁹¹ Այս հիմքերով Բյուզանդիան Հայաստանի զինվորականությանը միշտ տեղափոխել է Թրակիա՝ թշնամիների դեմ կռվելու, մաշվելու-հյուծվելու, նվազելու համար: Նույն բանն ասել է նաև Իրանը, հայ զինվորականությանը հանելով Հայաստանից ու տեղափոխելով արևելք՝ քուշանների դեմ կռվելու համար:

591թ. պայմանագրով հայաստանի հողերի բաժանումը Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև պատմությանը հայտնի է «Հայաստանի երկրորդ մեծ բաժանում» անվամբ (I մեծ բաժանումը տեղի է ունեցել 387թ.):

628թ. Պարսկահայաստանում մարզպան նշանակվեց Վարազտիրոց Բագրատունին, իսկ սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին: 628թ. Խոսրով Բ Փարվեզի մահից հետո Սասանյան արքունիքը կազմալուծվել էր, չորս տարում 10 անգոր արքաներ փոխվեցին: Գահ բարձրացած Հազկերտ III-ը հեղինակագուրկ էր: Մյուս կողմից Պարսկահայաստանի մարզպանի պաշտոնը թողեց Վարազտիրոց Բագրատունին, հեռանալով Բյուզանդիա: Պարսկահայաստանում իշխանությունն 634թ. ամբողջությամբ անցավ Թեոդորոս Ռշտունուն: Այդ նույն ժամանակ իսլամի դրոշի տակ հավաքված արաբները սկսեցին հարձակվել Պարսկաստանի ու Հայաստանի վրա: 637թ. Միջագետքում տեղի ունեցած Կադիսիյայի ճակատամարտում Սասանյան Պարսկաստանը պարտվեց արաբներին, ու Տիգրոսն ընկավ վերջիններիս ձեռքը: Արևելյան Պարսկաստանը անջատվեց բուն կայսրությունից: Բյուզանդական կայսրությունում կառավարիչ Դավիթ Սահառունին 639թ. ինքնակամ հեռացավ իշխանությունից: Երկու Հայաստաններում դրության տերը դարձավ Թեոդորոս

Է. ՀԺՊ, հ. 2, էջ 263-270:

ը. Լեո, հ. 2, էջ 219-221:

⁹⁰ ա. Անանիա Շիրակացի, «Մատենագրություն», թարգմ. Գ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979թ., («Աշխարհացոյց»), էջ 291-298:

բ. Ս. Ս. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի Երևան, 1963թ.:

⁹¹ Սեբեոս, նշվ. աշխ., գլ. ԺԵ, էջ 86:

Ռշտունին (ծննդյան թիվն անհայտ է- 654թթ.), միավորեց երկիրը, այն դարձնելով ինքնուրույն իշխանապետություն: Թեոդորոս Ռշտունին Միաժամանակ Հայաստանի և՛ իշխանապետն էր, և՛ սպարապետը: Նրա նստավայրը դարձավ Ռշտունյաց գավառի Աղթամար կղզին: Արաբները 640թ. մտան Հայաստան: Թեոդորոս Ռշտունին զենքով չկարողացավ փակել նրանց ճանապարհը: Բյուզանդական կայսրը Ռշտունուն տվեց «գորավարության և պատրիկության» կոչումներ իրենց բոլոր լիազորություններով, բայց զենքով արաբների դեմն առնել նա, այնուամենայնիվ, չկարողացավ: Հայ-բյուզանդական 60.000-ոց զորքը անհաջողություն կրեց: Հույները Ռշտունուն ձերբակալեցին և տարան Կ.Պոլիս, բայց կայսրը Ռշտունուն ազատ արձակեց և ուղարկեց Հայաստան (649թ.): Բյուզանդիան իր բոլոր զորքերը Հայաստանից հանել էր ու վերջինիս մեն-մենակ թողել արաբական հզոր արշավանքների դիմաց: Հայկական ուժերով արաբներին դիմակայելն այլևս անհեռանկարային էր: Ստեղծված իրավիճակում Թեոդորոս Ռշտունին կողմնորոշվեց դեպի Արաբական Խալիֆայություն, բանակցություններ վարելով Ասորիքի և Վերին Միջագետքի կուսակալ Մուավիայի հետ, որն Օսման խալիֆայի օրոք (644-656թթ.) մեծ հեղինակություն էր: 652թ. նրանց միջև հաշտության ու փոխօգնության պայմանագիր կնքվեց, որի բովանդակությունը պահպանվել է VII դարի հայ պատմագիր Սեբեոսի երկում: Վերջինս գրում է. «Եւ ինմին ամի ապստամբեցին Հայք եւ ի բաց կացին ի թագաւորութենէ Յունաց եւ հնագանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի, եղին ուխտ ընդ մահու, եւ ընդ դժոխաց դաշինս կռեցին Թեոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն Հայոց, ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւնն: Արդ՝ խաւսէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայելի եւ ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս եւ ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց եւ դուք կամիջիք. եւ ոչ առնում ի ձեռք սակ զերեամ մի, ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ որ դուք կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ԺԵ հազար, եւ հաց յաշխարհէն տուք, եւ ես ի սակն արքունի անգարեմ, եւ զհեծեալսն յԱսորի ոչ խնդրեմ. բայց այլուր եւ հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. եւ ոչ արձակեմ ի դերդորայն ամիրայս, եւ ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմացն մինչեւ ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցեէ ի հայս. եւ եթէ գայ Հռոմ ի վերաց ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւզնականութիւն՝ որչափ եւ դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէէ ոչ ստեմ»:⁹²

Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև 652թ., կնքված հաշտության և փոխօգնության պայմանագրի դրույթներն էին՝

1. Հայաստանը Արաբական Խալիֆայությանը հարկ չէր վճարում երեք տարի ժամկետով, որից հետո պետք է վճարեր այնքան, որքան կամենար:
2. Հայաստանն իրավունք ձեռք բերեց ունենալ 15 000-ոց հեծելազոր, որի ծախսերը պետք է հոգար ինքը:

---

⁹² ա. Սեբեոս, նշվ. աշխ., գլ. ԽԸ, էջ 164:
բ. Է. Լ. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 153-175:

3. Հայոց հեծելազորը, բացի Ասորիքից, ուր որ Խալիֆայությունը պահանջեր, պարտավոր էր գնալ կռվելու:

4. Հայաստանում չէին լինելու արաբական կայազորներ (գորք և սպա):

5. Հայաստանի վրա հարձակման դեպքում, Խալիֆայությունը Հայաստանին էր տրամադրում այնքան օգնական զորք, որքան որ հայերը կկամենային:⁹³

885-1045թթ. պատմության ասպարեզում էր Հայոց Բագրատունյաց պետությունը, որը մեծ ու բացառիկ երևույթ էր Հայոց պատմության մեջ: Այս պետությունը, անշուշտ, բազում պայմանագրեր ու համաձայնագրեր կնքեց իր հետ շփվող պետությունների հետ: Բյուզանդիան, սակայն, ամեն գնով ջանում էր իր մեջ կլանել Հայաստանը, նախօրոք վերացնելով նրա անկախ պետականությունը: Բագրատունյաց պետության վերջին շրջանում Բյուզանդիան Հայաստանը սեփականացնելու ուղղությամբ նենգ ու ստոր քայլերի էր գնում: Այսպես. 1021թ. Վասիլ Բ կայսրը (957-1025թթ.) Վասպուրականին պարտադրեց կործանարար մի պայմանագիր, որով Արծրունյաց թագավորությունն իր 8 քաղաքներով, 72 բերդերով և 4000 զյուղերով միացվեց Բյուզանդիային: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը դրա դիմաց ստացավ Սեբաստիան իր գավառներով: Վասպուրականի հզոր հայ միջավայրը սրանով զրկվեց 70-80.000 հայերից, որոնց այս ճանապարհով տեղափոխեցին Սեբաստիա:⁹⁴

Սակայն, Բյուզանդիայի կողմից 1022թ. ավելի սարսափելի ու չտեսնված մի անարդար պայմանագիր պարտադրվեց Հայոց Բագրատունյաց թագավոր Հովհաննես-Սմբատին Տրապիզոնում: Բյուզանդիան մեծ զորքով պատրաստվում էր ներխուժել Անի ու վերջ դնել Հայոց պետությանը: Դա կանխարգելելու նպատակով Հայոց Հովհաննես-Սմբատ թագավորը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին լիազորեց գնալ Տրապիզոն Վասիլ Բ կայսեր մոտ, հույս ունենալով բանակցությունների ու որոշ զիջումների շնորհիվ վերացնել այդ վտանգը: Անզիջում կայսրը դրան համաձայնվեց մի պայմանով, որ կնքվող պայմանագրում դրույթ մտցվի Անին ու Բագրատունյաց պատմության հողերը Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մահից հետո Բյուզանդիային ի սեփականություն անցնելու վերաբերյալ, ինչն էլ արվեց: Պայմանագրի այդ դրույթը պատմության մեջ հայտնի է «Հովհաննես-Սմբատ թագավորի կտակ» անվամբ: Այդ մասին Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «... Բայց այնտեղ գրվեց հայերի կորստյան կտակ-նամակը, որովհետև Հովհաննես-Սմբատը պատվեր էր տվել հայրապետին, թե գրություն գրիր և կտակ տուր թագավորին, որ իմ մահից հետո իմ

⁹³ ա. Սերեոս, նույն տեղում:

բ. Վ. Կ. Իսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 489-494:

գ. Է. Լ. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 207-218:

դ. Ղևոնդ, «Պատմություն», թարգմ. Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Երևան, 1982թ., գլ. Բ, Գ, Դ, էջ 21-27:

ե. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Ա, ս. Էջմիածին, մաս 476, 478, 486, էջ 823-827, 838-840:

⁹⁴ ա. Թովմա Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 10

բ. Արիստակես Լաստիվերցի, «Պատմություն», թարգմ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1971թ., էջ 12, 53:

քաղաքներն ու երկիրը նրան եմ հանձնում որպես ժառանգություն. ինքը թագավորության թագակալ ժառանգ չուներ, քանի որ նրա որդի Երկաթը շուտ վախճանվեց»:⁹⁵

Բյուզանդական պատմագիր Հովհաննես Սկիլիցեսը պայմանագրի մասին հաղորդում է հետևյալը. «Այն ժամանակ, երբ Աբխազաց առաջնորդ Գեորգիոսը պատերազմ սկսեց բյուզանդացիների դեմ, նրան դաշնակցել էր անիի տեր Հովհաննեսիկը: Բայց որովհետև ինչպես վերևում ասվեց, Վասիլ կայսրը գորքով գալով Իբերիա, կովեց Գեորգիոսի դեմ, պարտության մատնեց նրան և ջախջախեց, Հովհաննեսիկը վախենալով, որ կայսրը հանկարծ զայրացած լինելով իր դեմ՝ Գեորգիոսի հետ դաշնակցած լինելու պատճառով, փորձանք կրերի իր գլխին, վերցնելով Անի քաղաքի բանալիները, անձնապես գնաց կայսեր մոտ, կամավոր կերպով հանձնվեց նրան և նրան հանձնեց բանալիները: Կայսրը գովեց նրա խոհեմությունը, պատվեց նրան մագիստրոսի աստիճանով և նշանակեց Անիի և Մեծ Հայք կոչված երկրի ցմահ իշխան, նրանից նախօրոք գրություն վերցնելով, թե իր մահից հետո Հովհաննեսիկի ամբողջ իշխանությունը կանցնի իր՝ Վասիլի ձեռքը և կդառնա հռոմեական (բյուզանդական- Ս. Ս.) կայսրության բաղկացուցիչ մասը»:⁹⁶

1041թ. վախճանվեց Հովհաննես-Սմբատը, և բյուզանդական 100.000-ոց բանակն արշավեց Անին գրավելու նպատակով, բայց հայերը մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ ետ մղեցին բյուզանդացիներին: Բագրատունյաց պետության վերջին գահակալ Գագիկ Բ-ին (1041-1045թթ.) որոշանակ հաջողվեց թույլ չտալ ի կատար ածելու 1022թ. Տրապիզոնի պայմանագրի հիշյալ չարաբաստիկ դրույթը՝ Հովհաննես-Սմբատի կտակը: Բյուզանդիան կրկին դիմեց նենգության. Գագիկ Բ-ին հրավիրում են Կ.Պոլիս, ապա աքսորում Կալոն Պեղար և Պիզուն բնակավայրեր, որտեղ էլ նա մնում է ցմահ: Իսկ բյուզանդական զորքը 1045թ. գրավում է Անին, վերացնում Հայոց Բագրատունյաց պետությունը, վերջինիս տարածքները բռնակցելով Բյուզանդիային: Դրանով էլ կյանքի է կոչվում 1022թ. Տրապիզոնում կնքված բյուզանդա-հայկական պայմանագրի անփառունակ կետը՝ Հովհաննես-Սմբատի կտակը:

1230-ական թվականներին Անդրկովկասում մոնղոլ-թաթարական գերիշխանություն հաստատվեց: Հայությունը այդ ուժերի հետ հարաբերությունների մեջ մտավ Հյուսիսային Հայաստանի (այդ ժամանակ՝ Չաքարյան իշխանապետություն) և Կիլիկիայի հայկական պետության միջոցով: Չաքարյան իշխանապետությունը այսօրվա ըմբռնումներով դաշնային պետություն էր ձևավորել Վրաց պետության հետ և իրավաբանորեն վերջինիս կազմում էր, թեև այդ ընդհանուր վրաց-հայկական դաշնապետության գործադիր-կարգադրիչ ու զինվորական իշխանությունը գտնվում էր Չաքարյանների ձեռքում: Ավելի անտանելի լուծ

⁹⁵ ա. Արիստակես Լաստիվերցի, նշվ. աշխ., գլ. Բ, էջ 9-10:

բ. Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրություն», թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973թ., էջ 33, 52-53, 56-58, 62-64:

գ. Մ. Ա. Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Ա, մասեր 826-845, էջ 1402-1437:

⁹⁶ Georgius Cedrenus, Historiarum compendium, Bonnae, I-II, 1838-1839, t. II, p. 556-557.

քան մոնղոլականն էր, Անդրկովկասը չէր տեսել. երկրամասն ամբողջությամբ և անխնայորեն ամայացված էր: Եվ ահա, 1249թ. Ջավախքի Կոխտայաձայր (Կոխտայազլուխ) բնակավայրի բերդում (ներկայիս գյուղ Դամալա) տեղի է ունենում հայ-վրաց իշխանների ժողով, որով պայմանավորվում են ապստամբություն բարձրացնել մոնղոլական լծի դեմ և ազատությունն ձեռք բերել, բայց ձերբակալվում են և Անիում ենթարկվում պատժի:⁹⁷

Այլ էր հայ-մոնղոլական հարաբերությունների բնույթն ու մակարդակը Կիլիկյան Հայաստանում: 1243թ. Չմանկատուկի ճակատամարտում մոնղոլները ջախջախեցին Իկոնիայի սուլթանին, որին օգնություն էր ցույց տալիս Հեթում Ա արքան (1226-1270թթ.): Վերջինս, ճիշտ կռահելով պահի լրջությունը, պատվիրակություն ուղարկեց մոնղոլ զորավար Բաչուի մոտ, առաջարկելով բարեկամություն հաստատել և դաշինք կնքել երկու պետությունների միջև: Նման մի պայմանագիր նրանց միջև տեղում կնքվեց Խաչենի իշխանության տեր Հասան Ջալալի միջնորդությամբ:⁹⁸ տողատակը չկա Այս դեպքի մասին Կիրակոս Գանձակեցի գրում է. «Երբ այս բաները տեղի ունեցան, Հեթում արքան իշխում էր Կիլիկիային և նրա նահանգներին. երբ տեսավ, թե սուլթանը պարտվեց նրա կողմից, նրանց մոտ պատգամավորներ և արժանի նվերներ ուղարկեց՝ որ իր հետ խաղաղության դաշինք կռեն, և ինքը նրանց հարկատու դառնա: Նրանք, որ եկան մեծ պալատը, հանդիպեցին Բաչու Նուխին, Չարմաղունի կնոջը՝ Ելթինա խաթունին և այլ մեծամեծ ավագունն՝ իշխան Ջալալի միջոցով... Երբ սրանք տեսան, ուրախացան և մեծարանքով հարգեցին արքայի պատգամավորներին. ձմռանը նրանց օրապահիկ նշանակեցին և ձիերին կեր, որպեսզի գարունը բացվելով նրանց հետ գնա իրենց երկիրը: Բարեկամություն հաստատեցին արքայի հետ, իրենց հավատի համապատասխան գրություն տվին, որին էլ տամդա էին կոչում»:⁹⁹

Հայ-մոնղոլական այս դաշինքի արդյունքում մոնղոլական զորքերը չներխուժեցին Կիլիկիա և այն չավերեցին: Դաշինքը ձեռնտու էր հենց մոնղոլներին՝ ընդդեմ սելջուկների, Սիրիայի և Եգիպտոսի: Եւ Հեթում Ա-ը իր եղբոր՝ սպարապետ Սմբատի գլխավորությամբ 1246թ. պատվիրակություն ուղարկեց Մոնղոլիայի քաղաք կարակորում՝ Գոյուկ մեծ խանի մոտ: Սմբատը լավ ընդունելություն գտավ Գոյուկ մեծ խանի կողմից և նախապատրաստեց հայ-մոնղոլական բարձր հանդիպումը Գոյուկ մեծ խանի և Հեթում Ա թագավորի միջև, որը պետք է տեղի ունենար նույն այդ Կարակորում մայրաքաղաքում: Հանդիպման ժամանակ Սմբատ սպարապետը մեծ խանին հայտնեց, որ՝

ա. Կիլիկյան Հայաստանը կմնա մոնղոլների դաշնակիցը:

բ. Կվճարի մոնղոլներին հարկեր:

⁹⁷ ա. Կիրակոս Գանձակեցի, «Հայոց պատմություն», թարգմ. Վ. Առաքելյան, Երևան, 1982թ., էջ 228-229: ր. «История Грузии» (Учебное пособие), т. 1, Тбилиси, 1962г., стр. 230.

գ. Վարդան Արևելցի, նշվ. աշխ., գլ. 2Ը, էջ 197.

⁹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԼԶ, էջ 204:

⁹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԼԶ, էջ 203-204:

գ. Մոնղոլները պարտավորվում էին հայերին ցույց տալ ռազմական օգնություն Իկոնիայի սուլթանության դեմ:

դ. Գոյուկ մեծ խանը, ի նշան պայմանագրի հավաստման, սպարապետ Սմբատին հանձնեց «Սղամիշ յառլախ և փազիաս ոսկիս»:¹⁰⁰

Սմբատ սպարապետի Կարակորումում կատարած ուղևորության ժամանակ, երկու կողմերը պայմանավորվեցին Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա-ի Մոնղոլիա կատարելիք այցելության մասին: Հեթում Ա-ի այցելությունը Կարակորում ուշացավ երկու տարով, քանի որ այնտեղ գահակալական կռիվներ էին ընթանում, որոնց արդյունքում հաղթեց Մանգու խանը: Վերջինս, Բաթու խանի միջոցով, Հեթում Ա-ին իր մոտ՝ Կարակորում հրավիրեց: Հեթում Ա-ը այնտեղ ուղևորվեց 1254թ. գարնանը:¹⁰¹ Կիրակոս Գանձակեցի մանրամասնորեն նկարագրում է Հեթում Ա թագավորի այդ ուղևորությունը Մանգու խանի մոտ, գրելով. «Հայոց մեծահավատ ու քրիստոսասեր Հեթում արքան, որ Կիլիկիայի կողմերում էր, նստում էր Սիս քաղաքում: Նա սկզբում իր եղբայր Սմբատին, որ իր զորավարն էր, ուղարկեց Գիուգ դանի մոտ ընծաներով ու նվերներով և նրա մոտից վերադարձավ պատվով ու ընդունելության հրովարտակով: Իսկ երբ մանգու դանը թագավորեց և զորավար Բաթուն, որ անթիվ բազմությամբ բնակել էր հյուսիսի կողմերում՝ Աթլ (Վոլգա) կոչվող մեծ ու անհուն գետի ափը, որ թափվում է Կասպից ծովը, պատվիրակ ուղարկեց Հեթում թագավորի մոտ, որ գա իրեն ու Մանգու դանին տեսնելու: Նա երկյուղելով սրանից՝ գաղտագողի, ծպտյալ՝ թուրքերից վախենալու պատճառով, որ նրան սահմանակից էին և անվանում էին հոռոմների սուլթան, որի անունն էի Ալադին, որովհետև նրա դեմ ոչ ոք էին պահել թաթարներին օպզնելու համար. տասներկու օրում արագ անցավ նրա երկրից, եկավ Կարս քաղաքը: Տեսավ Բալու Նուինին, որ արևելքում գտնվող թաթարական զորքի զորապետն էր, և այլ մեծամեծների ու նրանցից մեծարվեց: Կանգ առավ Արագածոտնում՝ Արայի լեռան հանդեպ, Վարդենիս կոչվող գյուղում, ազգով հայ, կրոնով քրիստոնյա Քուրդ անվանված իշխանի տանը... Արքան դրանց իր հետ առած՝ գնաց Աղվանքի միջով և Դերբենդի դռնով, որ ճորա պահակն է, հասավ Բաթուի ու նրա որդի Մարթախի մոտ, որ հավատով քրիստոնյա էր, և նրանցից մեծարվեց բարձր պատվասիրությամբ: Ապա նրան ուղարկեցին Մանգու դանի մոտ երկայնաձիգ ճանապարհով Կասպից ծովի այն կողմը: Նրանից (Բաթուից) բաժանվեցին մարերի ամսի վեցին՝ մայիսի տասներեքին, անցան Այեխ (Ուրալ) գետը, հասան Օր՝ Բաթու դանի ու

¹⁰⁰ ա. Գրիգոր Ակներցի, «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», (տե՛ս Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց»), Մանկտ-Պետերբուրգ, 1870թ., էջ 17:

բ. Ստեփանոս Օրբելյան, «Սյունիքի պատմություն», թարգմ. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1968թ., էջ 326-331:

գ. Մ. Ա. Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Բ, մասեր 1115, 1126, 1131, 1132, 1134, էջ 1895, 1912-1914, 1922-1930:

¹⁰¹ ա. Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԸ, էջ 263:

բ. Смбат Спарамет, “Летопись”, (перевод А.Г. Галстяна), Ереван, 1974г., стр. 130.

գ. Գրիգոր Ակներցի, նշվ. աշխ., էջ 22:

Մանգու դանի միջև ընկած ճանապարհի մեջտեղը. Անցան Երթիճ (Իրտիդ) գետը, մտան Նայիմանի (թաթարական տոհմ Տ. Ս.) երկիրը, հասան Խարախտա (Կարա-Խիզան և Թուրքեստանի Քոբի անապատի և Տիբեթի միջև -Տ.Ս.), հողի ամսի 4-ին՝ սեպտեմբերի 13-ին, խաչի նավակատիքի տօնի օրը մտան Թաթարստան. Տեսան Մանգու դանին՝ երևելի փառքով նստած: Մատուցեցին ընծաները, և ըստ արժանվույն մեծարվեց նրանից: Օդուում (բանակում) հիսուն օր մնաց, նրան տվին զորավոր մի հրովարտակ, որպեսզի ոչ ոք չհանդգնի նրան ու նրա երկրին նեղություն տալ. Տվեց նաև ազատության գիր բոլոր վայրերի եկեղեցիներին: Եվ բաժանվելով նրանից հիսուներորդ օրը՝ սահմի ամսի 23-ին՝ նոյեմբերի 1-ին... Մանգու դանի մոտից դուրս գալուց հետո Հայաստան հասավ ութ ամսում. Դա հայոց յոթ հարյուր չորս թվականն էր (1255թ.)»:¹⁰²

Հեթում Ա-ը դեպի Կարակորում ր երկար ուղևորությունը սկսեց բուն Հայաստանից ու Անդրկովկասից, որպեսզի նաև մոտիկից ծանոթանա այնտեղ մոնղոլների հաստատած ռեժիմի իրական պատկերի հետ:

1254թ. Կարակորումում կնքված մոնղոլա-հայկական խաղաղության, բարեկամության ու փոխօգնության պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Մանգու մեծ խանը և Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորը, բաղկացած էր հինգ գլխավոր դրույթներից՝

1. Կողմերը պայմանավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ: Կիլիկյան Հայաստանը օգնում է մոնղոլներին Միջագետքը, Սիրիան ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլները պարտավորվում են պաշտպանել Կիլիկյան Հայաստանը Իկոնիայի, Եգիպտոսի և շրջակա մյուս մահմեդական պետությունների հարձակումներից:¹⁰³

2. Միմյանց միջև հաստատում են հավերժական բարեկամություն ու խաղաղություն:¹⁰⁴

3. Առանց Կիլիկյան Հայաստանի պետության համաձայնության ու պահանջի, մոնղոլական զորքն ու պաշտոնյաները իրավունք չունեն մտնելու Կիլիկյան Հայաստանի սահմանները:¹⁰⁵

4. Նախկինում Հայոց պետությանը պատկանած այն հողերը, որոնք անցել են այլ պետություններին և նրանցից էլ գրավվել են մոնղոլների կողմից,- վերադարձվում են Հայոց պետությանը:

5. Մոնղոլիան իր կայսրության ամբողջ տարածքում Հայոց եկեղեցուն շնորհում է անձեռնմխելիություն և բոլոր տեսակի հարկերից ազատման արտոնություններ (Կ. Գանձակեցին գրում է. «Օրդուում (բանակում) հիսուն օր մնաց (Հեթում Ա թագավորը – Տ. Ս.).

¹⁰² ա. Смбат Спарамет, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

բ. Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԸ, էջ 261-266:

¹⁰³ "Receuil des Historiens des Croisades": "Documents arméniens", Paris, 1869, t. II, p.161-165.

¹⁰⁴ Հեթում Պատմիչ, «Պատմութիւն թաթարաց», Վենետիկ, 1842թ., էջ 43:

¹⁰⁵ "Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Ребрука", Москва, 1957г., (перевод Малеина), стр. 115.

նրան տվին զորավոր մի հրովարտակ, որպեսզի ո՛չ ոք չհանդգնի նրան և նրա երկրին նեղություն տալ. Տվեց նաև ազատության գիր բոլոր վայրերի եկեղեցիներին»):¹⁰⁶

1254թ. Մոնղոլա-հայկական պայմանագրի պատմական մեծագույն նշանակությունը կայանում է նրանում, որ դրա շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանը զերծ մնաց մոնղոլական արհավիրքներից, որոնք բաժին էին հասել Անդրկովկասին և այլ երկրների:

Միջպետական (միջազգային պայմանագրերը) պետությունների ու ազգերի փոխհարաբերությունների խտացված պատկերներն են, որոնք գործնականում կյանքի են կոչվում ներպետական (ներազգային) բազմաբնույթ միջոցներով ու միջոցառումներով. Սրանց մեջ կարևոր դեր ունեն ժողովները (համագումարները, խորհրդակցությունները, համաժողովները, հավաքները, հավաքույթները, նիստերը, նստաշրջանները և աշխատանքային կազմակերպական այլ ձևեր), որտեղ մարդկային հանրությունները կայացնում են պետազգային նշանակություն ունեցող որոշումներ (վճիռներ), ապա անցնում դրանց դրույթների կենսագործմանը:

---

¹⁰⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԸ, էջ 263: